

Л.С. Кара-оол

ЛИТЕРАТУРЛУГ НОМЧУЛГА

2
класс

Л. С. Кара-оол

ЛИТЕРАТУРЛУГ НОМЧУЛГА

2 класс

Ниити өөредилге организацияларынга
өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелээн

Кызыл • 2020

ББК 83.3(Тув)
К 21

Рецензентилери: *Н. Ч. Дамба*, доцент, педагогика эртемнериниң кандидады; *З. О. Ооржак*, Россияның ниити өөрөдилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, Кызылдың 3 дугаар школазының дээди категорияның эге класстар башкызы.

Эртем талазы-биле редактору *А. С. Шаалы*, доцент, педагогика эртемнериниң кандидады

Литературлуг номчулга: 2 класс / Л.С. Кара-оол тургускан. – К 21 Кызыл: НШХИ, 2020. – 160 ар.

Ук өөрөдилге номун 2–4 класстарга «Төрөөн чугаа» деп эртемниң чижек программазынга дүүштүр тургускан.

Тускай демдеглелдер:

– номчулга мурнунда словарьлыг ажил;

– аянның номчулга;

– тыва дылдан орус дылче азы орус дылдан тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижиги;

– ажилчын кыдыраашка ажил;

– билип ал;

– Сонуургакпайның айтырыглары болгаш онаалгалары;

– бажыңга онаалга.

ISBN 978-5-6043742-7-6

© Тургускан Л.С. Кара-оол, 2012, 2016, 2020

© Национал школа хөгжүдөр институт, 2012, 2016, 2020

Все права защищены.

ЭКИИ, ЛИТЕРАТУРЛУГ НОМЧУЛГА!

Эргим уруглар! Силер ам шупту саат чок номчуур апарган болгаш, бо номнуң дузазы-биле чаа билиглер-биле чепсегленип, чаа ажыдыышкыннар кылыр силер. «Литературлуг номчулга» дээрге солун өөредилге номнарының бирээзи. Ооң дузазы-биле *чогаал, чогаалчы, шүлүк, чечен чугаа, улустуң аас чогаалы, чогаалдың маадыры* дээш оон-даа өске чечен чогаалдың сөстөрүн билип алыр силер.

С. Маршак

Календарьның бирги
хүнү

Сентябрь бир,
Сентябрь бир!
Календарьның бирги хүнү —
Сентябрь бир.

Хоорайларның,
Суурларның
Өргүн-көвей
Оглу-кызы
Сумка, номун
Колдуктапкаш,
Бир-ле дугаар
Клазынче
Кончуг дүрген
Халчып-ла каан.

(Л. Кара-оол очулдурган)

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Россияда сентябрь 1-де кандыг байырлалды демдеглеп турарыл? **2.** Сентябрь 1-де чүге уруглар школаже четтикпейн келирил? **3.** Школаңга, клазыңга Билиглер хүнүн канчаар уткуп турарыл, хайгааралдарыңга даянып, чугаала.

Билиглер хүнүңге тураскааткан чуруктан чурааш, эш-өөрүңге, башкыңга байыр чедирген сөстөрдөн бижи.

Ном

Күзел-соруу хостуг шөлээн,
Күштүг, чоргаар чурттаар дээштиң,
Билиг сүрүп кызып чоруур
Биче чашка чагыг сүме:
Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар.
Узуп ижер суг дег херек
Угаан-билиг далайы — ном.

Чогаалчы, автор.

1. Чогаалчы уругларга кандыг сүме берип турар-дыр? **2.** «Угаан-билиг далайы — ном» деп домакты бодуң сөстериң-биле тайылбырла. **3.** Чүү деп номну номчуурунга ынак сен. Чүгө? Ол ном-да чүнүң дугайында бижип турарыл?

Шүлүктү аянныг номчу. Бо шүлүктү утказы-ның аайы-биле кандыг аян-биле номчуур болза, эки деп бодаар сен: өөрөткөн, дужааган, чагып сүмелээн азы дилээн?

Домакты тыва дылче очулдургаш, кыдыраа-жыңга бижип ал: *Береги книгу — она твой лучший друг!*

Шүлүктүң дыл-домаан чеченчидер сорулгалыг чогаалчының ажыглаан үлегер домаан ушта бижээш, ооң утказын билип турарың-биле тайылбырла.

Шүлүктү шээжи-биле өөренип ал.

Чогаалчы — шүлүктү, чечен чугааны, тоожуну, тоолду азы шиини бижип турар кижиги.

Шүлүктү, чечен чугааны, тоожуну, шиини азы тоолду бижип турар кижини автор деп база адаар.

Чогаал дээрге чогаалчының бижээн шүлүү, чечен чугаазы азы шиизи. Чижээ, Л. Чадамбаның «Арыг шевер» деп шүлүү, С. Сүрүң-оолдуң «Диинц оглу» деп чечен чугаазы, Ш. Суваңның «Алдын-Кушкаш» деп шиизи.

К. Ондар

Үжүк дою

*Аа, Ыы, Оо, Уу,
Ээ, Ии, Өө, Үү деп
Ажык үжүк үлежир дээш,
Амытаннар мөөрей чарлаан.*

*А-ны баштай аптар бодаан
Аңгыр биле Аганак-даа
Ак-көк дээрге сыыладып,
Арттар ажыр кылаштажып,
Азттың соондан чыда калбаан.*

*Ырак черден маңнап үнген
Ыт ынчан хензиг соңнааш,
«Ы»-га душкаш, шугулдаксап,
Ырланы бээр чаңныг бооп-тур.*

*Ой-Күске ойдан үнгеш,
«О»-ну салбайн, куспактапкан.*

Ол-ла хевээр ооң кудуруу
«О» ышкаш мундурлу бээр.

Улуг таңды сыннарындан
Уран ырын кыңгырадып,
Улуг дүьште *Улар* келгеш,
Улу-биле «У»-га душкан.

«*Эзириимге*, меңээ катый
«Э»-ни берип көрүңер» — деп,
Эзимнерни чаңгыландыр
Элик сындан огургулаан.

Имир черге дүшкелекте,
«И» деп үжүк үлежинге
Инек, Иви, Ирт, Итпик,
Ирбиш келгеш, үлүүн апкан.

Өшкү кадыр мээсче углай,
Өрге кургаг ховузунче,
Өдүрек-даа агым суунче
«Ө»-нү чүктээш, орай тараан.

«Ү» деп үжүк чааскаан арткан.
Үр-ле манаан, кым-даа келбээн.
Үгер сылдыс четчип турда,
Үгү келгеш, «Ү»-нү тепкен.

Ажык үжүк чаалап алган
Амытаннар дойлап чанган.
Артканнары шүшпең болган,
Ажык эвес үжүк дүшкен.

 Аңгыр — бажы ак, даваннары кызыл, чалгыннары сап-сарыг суг кужу; *аганак* — ак торлаа; *мундурлу бээр* — төгериктели бээр; *улар* — даг кужу; *эзирик* — элик оглу; *огургулаан* — алгыргылаан; *итник* — ыргак хаайлыг, кызыл-шокар чүглерлиг, олурда ийи баштыг ышкаш көстүр куш; *ирбиш* — узун дурттуг, узун кудуруктуг, шокар, моортай аймактыг араатан, барс.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Үжүк доюнга кайы дириг амытаннар мурнай келген-дир? Одуругларны тыпкаш номчу.

2. Кандыг дүнеки куш «Ү» деп үжүкке таварышкан-дыр?

3. Шүшпең болганы-биле ажык эвес үжүктерге таварышкан дириг амытаннарның база куштарның аттарын ада.

1. А деп ажык үжүктен эгелээн сөстөргө ребустан чогаат. Чижээ, Ай-Чүрек — ☾ + ♥;
аңчыгаш — 🐿 + чыгаш.

2. Б база Д деп ажык эвес үжүктерге дөрт одуруглуг шүлүктен шенеп чогаат.

ӨӨРЕНИП ӨӨРЕН

Ч. Кара-Күске

Арыг-силиг, чараш бижиир

Алфавитти кыдыраашка
Арыг-силиг, чараш бижиир.
Шак-ла ындыг онаалганы
Шактар бир хүн алган иргин.

Бажыңыңга чедип кээрге,
Эштери бо манап турган.
— Барып ойнаал, шымда! — дээштиң,
Эдертпкеш, ыңай болган.

Ойнап хүнзээн Шактар кежээ
Онаалгазын кылып чадаан.
Шаа үстүр, уйгузу кээр,
Чалгааранчыы хөлчок болган.

Ада-ие албадаарга,
Арай деп-ле бижип алгаш,
— Телевизор көөр мен — деп
Девидедип туруп берген.

Эртенинде онаалганы
Башкы хынааш, «ийи» салган.
— Эң-не багай бижээн-дир сен,
Бажыңыңга катап кыл — дээн.

Шактар кежээ чаңы-биле
Шаанга чедир ойнап орган.
Адак соонда удуп каарга,
Азалыг дүш ону салбаан.

Майырык-даа, аскак-бүскек,
Майтак-муйтак, бертик-бежел
Хамык үжүк чыскаалыпкаш,
Халдаашкынны эгелээн-дир.

— Шактар, мээң кудуруум бер! — деп,
«Ш» деп үжүк кышкыргылаан.
«Э»-даа эвес, «С»-даа эвес,
Элдеп үжүк «Х» болган.

— Аскыыжымны канчаптың? — деп,
«А» база үңгеп орган.

— «Л»-га дөмей чүдээнни деп
Электедип туруп бердим.

«Ы»-лар шупту даянгыыштыг
Ыргаңнадыр базып орган.

«Ж» дээрге мырыңай-ла
Ыжык ышкаш сагындырган.

«У» шуут-ла хажыйгаштың,
Ушкан ыяш болу берген.

«О» баштаан кезек үжүк
Ону сөөртүп алган чораан.

«Ч» деп үжүк чыдыйыпкаш,
Чылан ышкаш союп орган.

«У» дээрге үзер инек-ле,
Үзеңейнип бо-ла келген.

Үжен алды үжүк ынчан
Үглек кээрге, Шактар корткан:
— Ынчанмас мен, өршээңер! — дээш,
Ыглавышаан оттуп келген.

Ооң соонда Шактар черле
Үжүк багай биживестээн.
Онаалгазын үргүлчү-ле
Үлегерлиг кылыр болган.

 Девидедип — сүрээдедип (сүрээдээр), дүвүредип (дүвүрээр); *майырык* — бир буду чолдак азы бастынмас; *чыдыйыпкаш* — мурнунче чавызап келген.

 1. Ч. Кара-Күскениң «Арыг-силиг, чараш бижиир» деп шүлүүн тоол-биле деңнеп болур бе, чүге? Бо шүлүктү кандыг аян-биле бижээн-дир?
2. Онаалганы шын кылырынга Шактарга чүү шаптыктаан-дыр?
3. Ч. Кара-Күскениң «Арыг-силиг, чараш бижиир» база С. Маршактың «Про

одного ученика и шесть единиц» деп шүлүктерин номчааш, түңнелден кыл. Бо шүлүктерниң маадырларын бот-боттарынга дөмей деп болур бе? Чүү чүве оларны дөмейлеп турар-дыр? Бо оолдарны үлегерлиг деп болур бе, чүге?

Шүлүктү рольдар аайы-биле аянынг номчу.

Шүлүктүң утказынга дүүштүр чуруктардан чуррааш, оларның адаанга шүлүктен тааржыр одуругларны бижи.

С. Сарыг-оол

Өөреникчээ

Чораан черге дуза кадар
Чоннуң ынак оглу диртип,
Эки кижиге болурунун
Эжик оруу кайда чүвөл?

Кара чаштан эгелээштиң,
Карак кызыл өөрөнгөштин,
Эртем-биле чепсеглензе,
Эки дивес ие-даа чок.

Амгы шагның ажы-төлү
Амыр болган төлдер-дир ийин.
Кандыг-даа эртем, техниканың
Хаалгазы бүрүн ажык.

Уран-шевер кижилер бе,
Ужудукчу, чолаачы бе,
Эмчи, башкы — кым-даа боору
Эжик ажык — тураң билир.

 Кара чаштан — бичии (чаш) үезинден; *карак кызыл* — кызымак, шудургу; эртем-биле *чепсег-лензе* — эки өөрөнзе.

 1. Шүлүктү номчааш, «эки кижиге болурунун эжик оруу» кайда деп билип алдың? **2.** Автор силерниң дугайыңарда чүгө «Амгы шагның ажы-төлү, амыр болган төлдер-дир ийин» деп турар деп бодаар сен? **3.** Келир үеде кым болуксап турар сен? Ол күзелиңни боттандыраар дизе, чүнү кылыр ужурлуг сен?

 Айтырыг салган домакты үн аянын сагып, аянын номчааш, аңаа дорт харыы берген домакты тыпкаш, аянын номчу.

 Бодунун келир үеде чедип алыксаан мергежилиң адын немей бижээш, орус дылче дараазында сөстөр-биле кады очулдургаш, кыдыраажыңга бижи: *ужудукчу, чолаачы, эмчи, башкы.*

 1) Чоннуң ынак оглу база авазының ынак оглу деп сөстөрни канчаар билип турар сен, тайылбырла. **2)** Шүлүктү шээжилеп алгаш, аянын номчу.

С. Маршак

Школачы билип алзын

Чивеңнешкен сылдыстарның
Шимчээшкинин шинчилээрин,
Маңнаар болгаш ужудар-даа
Машинаны башкарарын
Ылап күзээр болзуңза, ам
Школага эки өөрөн.

Аңчы кижиге боозу чокта
Аңнаар мен деп аъттанмас-даа,
Бажыңыңдан чазаныкчы

Балды тутпайн база үнмес.
Школаже чоруптарда,
Школачы база ындыг.

Бажыңыңга номнарыңны
База черле адып кагба.
Школачы дневнигиң
Аажок эки кадагала.
Кыдыраажың, номнарыңны
Кылаң кылдыр эдилеп чор.

Парта дээрге орун эвес,
Баартактанып аңаа чытпас.
Партаңга таптыг олур,
Башкың сөзүн эки дыңна.
Артык чугаа чугаалавайн,
Аажы-чаңың эки туттун.

(К. Сат очулдурган)

Чивеңнешкен — өжүп-хып турар; *агттанмас* — чорбас; *баартактанып чытпас* — хөрээ азы иштибиле чытпас.

1. С. Маршак өөреникчиге кандыг чагыг берип турар-дыр? **2.** Школага өөренири кандыг-бир ажыл кылганы-биле дөмей деп бодалды автор канчаар илереткен-дир? **3.** Өөреникчи кижичү чүнү билген турар ужурлуг-дур?

Шүлүктү аянныг номчу.

С. Маршактың оон өске кандыг чогаалдарын билир сен, оларның аттарын кыдыраажыңга сактып бижи.

Өөреникчи кижиге дорт хамаарылгалыг одуругларны шээжилеп ал.

Ногаан, көк болгаш кызыл карандаштар

Даарта чурук кичээли болур. Алаак чуруур дээн онаалга бар.

Серен-кыс: «Канчаар чуруур чоор?» деп элээн-не боданган. Хамык ужур мындыг: Серен-кыста чүгле чаңгыс ногаан карандаш бар. Алаакты ооң-биле чуруп ап болур-ла. А дээрни, хемни чүнүң-биле чуруурул? Чаңгыс ол-ла карандажы-биле чуруп алырга, алаак-даа ногаан, хем-даа ногаан, дээр-даа ногаан — ужу-бажы билдинмес ногаан былчак чүве-ле болгай. Ооң-биле кады ногаан сугну, ногаан дээрни кым көргөн боор!

Серен-кыс кезек аайын тыппайн олурган. Ынчап чоруй, тонун кеткеш, Седен-кыс деп эжинге чеде берген.

А оозу база кайгап-харап чугааланган:

— Менде чаңгыс-ла көк карандаш бар кижидир мен, эжим. Ооң-биле онаалга күүседип алыин дээримге, дээр-даа көк, алаак-даа көк, хем-даа көк — шупту көк чүве болур-дур. Ам артында көк алаак канчап турар!

Серен-кыс амырай-ла берген:

— А менде ногаан карандаш бар-ла болгай, эжим!

— Ой, экис! Ой, экис!

Серен-кыс биле Седен-кыс холдарындан туттунчупкаш, карандыда дешкилешкен хур анайлар ышкаш, өрү шурап, өөрүп турганнар:

Найырал, найырал!
Найывыстан сөзүвүс ол!
Ачавыс, ававыс
Артык эки күзели ол!

Ооң соонда онаалгазын күүседип алганнар. Эртенинде кичээлге башкызы ийи уругнуң чуруктарын алгаш, бүгү класска мактап көргүскеш, кызыл карандаш туткаш, кайызының-даа чуруктарының адаанга «5» деп демдекти салып каан.

Каранды — хары эрээш, карарган чер, аланды; *хур* — тодуг.

Ногаан алаак, көк дээр, кызыл карандаш деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижип ал.

Дараазында планны чогаалдың утказынга дүүштүр кыдыраажыңга эде тургус:

- 1) Серен-кыста чүгле *ногаан карандаш* бар.
- 2) Даарта чурук кичээли болур.
- 3) Седен-кыста чүгле *көк карандаш* бар.
- 4) Серен-кыс Седен-кыска чеде берген.
- 5) Уруглар онаалгазын күүседип алганнар.
- 6) Башкызы уругларның чуруктарын класска мактап көргүскеш, «5» деп демдекти салган.

Эде тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын эдерти чугаала.

Сонуургактарга

К.-Э. Кудажы уругларга «Кым ажыктыгыл?»
деп тоолду бижээн.

С. Баруздин

Берге бодалга

«Кичээл соонда шупту он оол
Кидин түлүк футбол тепкен.
Каапкаштың, ийизи чораан...
Каш кижиге арткан-дыр че?»

Бодалганы Галявыс
Бодап чадаан, баш ышкан.
«Кадар болза, ында чүү боор,
Хайлыг, мында казыыр-дыр-ла!»

«Каапкаштың, ийи оол чораан...»
Галя кашты казырыл ам?
«Чоруй барбайн, кады турза,
Чок-ла болза ойнаваза!»

Карак чажы төктүр четкен
Галя соңгаа чедип келген.
Шөлде он оол бөмбүк сүрүп,
Шөлээн халчып турар бооп-тур.

Бодалгада бижээни дег,
Болу бээрге, Галя өөрээн:
«Ийизи каапкаш чоруптарга,

Иле болган, сези арткан».
Бодалга-даа бодаттыңан,
Борта Галя хөлчок өөрэн.
(Э. Кечил-оол очулдурган)

Кидин тулук — чай чок; иле — тода, билдингир.

1. Галяга бодалганы бодаарыңа чүү дузалаандыр? **2.** Шүлүкте бодалганы номчааш, Галяның бодалы-биле кадар кылгаш, шын харызын бер. **3.** Кандыг-даа онаалганы шын кылыр дизе, кандыг болур ужурлуг сен, сенден чүү негеттинер-дир?

Шүлүктү аянныг номчу.

Шүлүкте деңнелгелерни тыпкаш, кыдыраажыңга бижи.

БИСТИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИВИС

Төлевилелдин темазы: «Эртем чокта — эртен база дүн».

Кылыр чүүлдер:

Ажылчын бөлүктерге чарлып алгаш, дараазында онаалгаларны кылыр:

- Школачы амыдырал, өөредилге дугайында шүлүктер бижип турар чогаалчылар дугайында кыска медээлер кылыр: Л. Чадамба, Ч. Кара-Күске, Б. Хөвөңмей, С. Сарыг-оол.

- Л. Чадамба, Ч. Кара-Күске, Б. Хөвөңмей, С. Сарыг-оолдуң өөредилге дугайында шүлүктерин тывар, оларга чуруктар чуруур азы тааржыр чуруктарны тывар, азы боттары чуруктар тырттырар.

- «Үжүк билбес кижини үнү чоктан дора» азы «Өөренип өөрөн» деп хана солун кылыр.

Кылган хана солунун класска азар. Бөлүк бүрүзүнүң кылган ажылын сайгарып чугаалажыр.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. ТОДУГ-ДОГАА КҮЗҮМЕЙНИ

«Алдын күс»

Б. Хөвөңмей

Күскү хову

Сарыг далай тараа чалгаан
Күскү хову таан-даа чараш.
Сагыш-сеткил хайныктырар
Күштүг ажил таан-даа хөглүг.

Хоор-сарыг тараа шөлүн
Комбайннар шуужуп эртер.
Кыдыраашты шугумнаанзыг,
Кырлаң чалдар шыйдынгылаар.

Тавычалар кургаары билек,
Тараа агып, куттулуп кээр.

Тараа чүктээн машиналар
Тааладыр маңажып кээр.

Хүлөр-хүлөр арыннарлыг
Күскү ажыл маадырлары
Дүннү-хүннү эскербейн:
— Дүрген-не! — деп чаржып турар.

Тавычалар — кескен оът-сигенниң азы тараа сыптарының дорт одуруглары (ооргалар).

1. Шүлүкке чүгө «Күскү хову» деп ат бергенил, тайылбырла. А бодуң кандыг ат берип болур сен? **2.** Оюн «Чурукчу мен». Ном чурукчугу болган дижик сен. Бо шүлүкке чурук чурууру-биле одуругларны шилээш, аас-биле кандыг чурук чурууруңну чугаала, оон бажыңыңга чуруп эккел.

Шүлүктү аянныг номчу.

Күс, хову, тараа деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижип, шын бижилгезин сактып ал.

Номчаан чогаалыңны чүү деп адаарыл? Дужунга демдегле:

тоол;   чечен чугаа;
шүлүк;   басня.

«Чурукчу мен» деп оюннуң чуруун чурааш, шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Г. Скребницкийни-биле

Күс

Чурукчу Күс эң-не өңгүр будуктарны ап алгаш, ажылдаар дээш, арыгже чорупкан. Аңаа баргаш, чуруп кирипкен. Күс ха-

дыңнарны алдын-сарыг өң-биле, а шарлан-нарның бүрүлерин, бышкан яблок ышкаш, кызыл-хүрең кылып каан.

Шупту ыяштарны болгаш чадаң үнүштерни безин Күс бодунуу-биле күскү өң кирип, бирээзин сарыг, бирээзин өкпең, бирээзин кызыл өңнер-биле каастап-шимээн. Ынчаарга ол хады болгаш шивилерни канчаар шимээр аайын тыппайн барган. Ынчангаш хадылар болгаш шивилер чайгы хевээр караногаан өңнүг артып калганнар. Оортан күскү арыг улам каас апарган.

Күс арыгдан хову-шөлдер, шынаа-шыктарже чорупкан. Хову-шөлдерден алдынналчак тарааны ажаап ап, чаагай чыттыг хөпээннерден даг дег сарааттарны тургузуп үндүрүпкен.

Хову-шөлдер, шынаа-шыктар ээнзиреп, улам калбак, делгем апарган. Оларның кырында чанар куштар дистинчипкен ужуп бар чыдарлар.

Өкпең — бышкан мыжыраш-каттың (малина) өңү дег.

Күскү өңнерни ушта бижи.

1. Күскү өңнер чайгы өңнерден канчаар ылгалып турар-дыр? **2.** Күзүн ыяштарның, чечек-үнүштүң база хову-шөлдүң өңнери чүге янзы-бүрү апаарыл?
3. План ёзугаар сөзүглелди эдерти чугаала: а) Чурукчу Күс ажылдаар дээш арыгже чорупкан; б) Күс шупту ыяштар, чадаң үнүштерни каастап-шимээн; в) Күс арыгдан хову-шөлдер, шынаа-шыктарже чорупкан; г) Хову-шөлдер, шынаа-шыктар ээнзирээн.

Сонуургакпайның «Бойдустуң өңнүктери» деп оюну.

Сорулгазы: күскү аргага сагыыр ужурлуг дүрүмнерни быжыглап, бойдуска хумагалыг болурун чедип алыр.

Ажыглаар материалдар: боо, серенги, балды, магнитофон, суксун шили азы ооң картының чуруу.

Оюннуң чорудуу: оюннуң башкарыкчызы чурукту көргүзөргө, холун мурнай көдүргөн кижиге ол чүвени күскү аргага ап болбазын тайылбырлаар.

 Чогаадыкчы ажыл. Хөй сек орнунга утказының аайы-биле тааржыр сөстөрүн кири бижээш, төнчүзүн чогаат:

Кайгамчыктыг ... күс дүшкөн. Хову-шөлде ... тарааның баштары саргара берген. Шынааларда ... кезикчилери шууштур турупкан ажылдап турлар. А арга кыдыында мөөгү, ... чыгган уруглар көстүп келди. ...

В. Бианки

Сыйтылаа күске

(Үзүндү)

Хүн дурту кыскалап, дүнелер соок апарган. Чемниг үнүштерниң үрезиннери бышкылай берген. Хат оларны черже дүжүр шапкылап турган болгаш, ону чыып чиир дээн куштар күскежигештиң чурттап турар шынаазынче өөр-өөрү-биле ужул тургулаан.

Сыйтылаа аажок тодуг чурттап турган. Кулугуруң хүн бүрү-ле семирп олурган. Дүктери кылайгылай бергилээн.

Ам дөрт буттуг Робинзон аңмаар кылгаш, орта берге хүннерде хереглээр курлавыр чемин чыып эгелээн. Черге үңгүр каскаш, ооң дүвүн алгыдыпкан. Ынаар үрезиннерни дажыглап, уургайга дег шыгжап алган.

Ооң соонда оозу эвээш ышкаш сагындырган. Демгизи-биле кожалаштыр база бир уургай каскаш, оларның аразын тудуштур үңгүрлеп алган.

Үргүлчү-ле чаашкын чаап туруп берген. Чер шалбааланып, оът-сиген саргарып, шыгып, оңуп эгелээн.

Уяга чурттаары ам айыылдыг.

Сыйтылаа чер иштинче көжер деп шиитпирлеп алган.

Күскежигеш үңгүр казары-биле дөңгелик чанында кургаг болгаш озалааш черни шилип алган.

Үңгүрнүң аксындан узун дорт коридор чоруткан. Ужунга баргаш, ол улуг эвес төгерик өрээлчигеш кылдыр алгый берген. Сыйтылаа олче кургаг чиңгис болгаш оът-сиген дажыглап, бодунга удуур чер кылып алган.

Дашкаар үнмейн маңнаар кылдыр ийи уургайынче чер ишти-биле баар оруктар казып алган. Ооң чер иштинге чаа удуур чери чылыг болгаш чогумчалыг болган.

(Б. Ондар очулдурган)

Робинзон — Д. Дефонун «Робинзон Крузо» деп чогаалының маадыры, аян-чорукчу; *аңмаар* — тараа шыгжаар чер, амбар; *уургай* — тараа шыгжаар оңгар; *дөңгелик* — шык черде дөстек; *озалааш* — кыдыг черде турар; *чогумчалыг* — таарымчалыг, тааржыр.

1. Күскениң адын чүге Сыйтылаа деп адаан деп бодаар сен? **2.** Чогаалда болуушкун кайы үеде болуп турар-дыр, үзүндүде домактарга даянып, бодалыңны бадытка. **3.** Үзүндүнүң кол бодалын кайы үлегер домактың дузазы-биле дамчыдып болурул:

Хол шимчээрге, хырын тодар.

Ажылдан дескен түреге дүжер,
Билигден дескен чазыгга таваржыр.

Кежээниң мурнунда — хүндү,
Чалгааның мурнунда — кочу.

4. Үзүндүге домактар дузазы-биле пландан тургускаш, утказын эдерти чугаала.

«Сыйтылаа күске» деп чогаалдың үзүндүзүңге чурук-диафильмден кожа олурар эжиң-биле чогаат.

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ. ТООЛДАР

 Улустуң — чонга хамааржыр азы хамаарылгалыг. Аас — чугаалаан, бижимел эвес.

Улустуң аас чогаалы — салгалдан салгалче аас чугаа дамчыштыр келген чоннуң чогаалы: *тоолдар, тывызыктар, цлегер домактар, ырылар, кожамыктар, көгүдүглер, йөрээлдер, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар.*

Дилги биле Ала-Сааскан (Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам, бир-ле черге сүүр кулактарлыг, узун кудуруктуг Дилгижек чурттап чоруп тур эвеспе. Дилгижек бир-ле катап аштааш:

— Кайда чимис, чигир бар ирги? — дээш, бажының углаан черинче базып-ла каап-тыр эвеспе.

Ол-ла чоруп олуарга, аңаа уткуштур кавайда уруг үңгерген ак салдыг ашак чортуп олуруп-тур. Ашактың чанынга келгеш, Дилгижек ашак-биле мендилешкеш:

— Чүнү кылып чорууруң ол, кырган? — деп ырлай аарак айтырып-тыр.

— Чаңгыс-ла борбак аргар-кошкарлыг, чаңгыс уруглуг ашак мен. Чаңгыс аргар-кошкарывыс читкен, чаңгыс уруум ону дилеп чоруткан. Мен уруумнуң чаңгыс оглун үңгерип алгаш, база-ла олуруп чадааш, чүден чүү көстүр ирги дээш, бараан харап чоруурум ол-дур ийин, оглум — деп-тир эвеспе. — Сээң барбас-чорбас чериң чок эвес, аргар-кошкардан чүнү көрдүң? — деп, ашак айтырарга, Дилгижек:

— Чок, кырган, черле чүве эскербедим — деп-тир.

— Ынчаарга чаңгыс-ла борбак аргар-кошкарым чүве, төлгелээриң кайы хирел? Төлгеден салып көрөм, оглум — деп-даа турган ашак чүвең иргин.

— Төлге билир эвес мен, ынчалза-даа шенеп көрейн — дээш, Дилгижек адыжының иштинге чараазын куткаш, дал ортузун орта часкап-тыр.

— Аа, сээң аргар-кошкарың шак мынаар барып-тыр, кырган. Дегийт чорувут — дээш, ашактың келген оруунче айтып-тыр.

Ашак дүрген-не Дилгижектің айыткан уу-биле чоруп каап-тыр.

Дилгижек ол-ла халааш, аргар-кошкарга халып келгеш, чип ап-тыр эвеспе.

Элээн каш хонганда, база-ла «Чемиштиг тейим чүве» — дээш, ол-ла тейиниң кырынга үне маңнап кээрге, демги-ле ак салдыг ашак бо-ла чоруп олуруп-тур эвеспе.

Ашак-биле мендилешкеш:

— Аьдыңның көңгүрээзинге хумуң азардаа болза, ажырбас апарган-дыр, тейивистиң аар ийи кончуг оьттуг чер болгай. Аңаа бир каш хонукта оьткарыптас сен чоп, кырган? — деп, авыяастап-даа турган Дилгижек-оол чүвең иргин.

Ашак Дилгиниң мегелеп турарын билип кааш:

— Аргар-кошкарымны база сен чиген-дир сен, чаңгыс борбак аьдымны сеңээ чирт-пес мен, кулугур. Ана черле көрүп турзун, моочуланыр хүнүң турар-ла боор оң! — деп, аттынып-хорадап турган ашак иргин.

Дилги:

— Бо-даа хоржок-тур! — дээш, кошкарны чиген черинге халып келгеш, кошкарның мыйызын бажынга быжыглай ызыртып алгаш, ийи холунга кошкар дуюгларын кеткеш, алаактан куштап чиир дээш, базып-ла каап-тыр.

Ол-ла ынчап чоруурга, Ала-Сааскан ыяш дескинип ужуп турар мындыг бооп-тур.

«Чаа, бо-даа оолдарлыг-дыр» — деп боданып, Ала-Саасканның дескинип турган кара талынга келгеш, алгырып-тыр:

— Кара-талыңны оора үзер сарыг мыйызым-даа бар. Сарыг ховуну өрттендир маңнаар сарыг дуюум-даа бар — дээш, халып-халып талга үзерге, кара тал шимчей берип-тир.

«Шынап-ла, ам үзер болза, тал барып ужары ол-дур. Хөй оолдарымны чиртириниң орнунга, оолдарымның чаңгызын бериптейн» — дээш, бир оглун Дилгижекке октап берип-тир эвеспе.

Дилгижек Ала-Саасканның оглун чип алгаш, маңнап чоруй барып-тыр. Ала-Сааскан: «Ам-на амырадым» деп бодап олурда, дүүнгү дилгизи бо-ла маңнап кээп-тир.

— Ам база бир оглуңну бер. Бербес болзуңза, кара-талыңны оора үзер сарыг мыйызым-даа бар, сарыг ховуну өрттендир маңнаар сарыг дуюум-даа бар — дээш, талды үзеринге белеткени бээрге, оглуңуң бирээзин база-ла октап берип-тир. Ынчалза-ынчалза, оолдарының чаңгызы артып каап-тыр.

Ала-Сааскан хөөкүй муңгаравас боду муңгарап, талының бажынга: «Чаңгыс оглумну канчаар кижип боор мен?» — деп муңгарап олурда, Чиргилчин эртип чыткаш, айтырып-тыр. Ала-Сааскан хөөкүй чүү болуп турарын шуптузун чугаалап бээрге:

— Кажар Дилгиниң мегелеп турары ол-дур, ону оора үзер харыы кайда боор! Ам келзе, черле оглуң бербе! — деп-тир.

Шынап-ла, Дилги бо-ла кээп-тир. Ала-Сааскан оргаш:

— Сээң кара-тал оора үзер харыың кайда боор. Ховуну өрттендир маңнаар сарыг дуюуң кайда боор. Чаңгыс оглум черле бер-бес мен — деп-тир.

— Калчаараан кулугур боор бо! Кым сени ынча деп сургады? — дээрге, чанынга дыңнап чыткан Чиргилчин:

— Мен-не ынча дидим — дээрге:

— Чиргилчинни сени канчаар эвес мен — дээш, Чиргилчинни сүрүп чоруп каап-тыр.

Чиргилчин оюп алган хаязын өттүр халааш, четтирбейн барып-тыр. Хөөкүй Дилги-жек Чиргилчинни сүрүп, хая өдүп чыткаш, ыңайда-даа чок, бээрде-даа чок апаргаш, аңаа өлүп каап-тыр оо!

Сааскан бир оглу-биле амырап, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо!

Аргар-кошкар — архар, хая-даштыг даг черниң кошкары; *цңгерип алгаш* — мурнунга доора салып алгаш; *дегийт* — дүрген, ам дораан; *көңгүрээ* — үттүг-чарын сөөгүнүң хозу; *аар ийи* — соңгу (хүн дегбес) бели; *моочуланыр* — дузакка туттунуп өлүр; *чиргилчин* — аскыр деге (улул күске, крыса).

1. Кырган ирей чүгө Дилгижектен дуза дилээнил? **2.** Сааскан чүгө ийи оглун Дилгижекке берипкен деп бодаар сен? **3.** Тоолда кайы маадырны сөс дузазы-биле эки чуруп көргүскен-дир, аңаа хамаарышкан домактарны тыпкаш, номчу. **4.** Тоолда домактар болгаш сөстөргө даянып, Дилгижектің кажар, оптуг, авыяастыын бадыткап чугаала. **5.** «Дилги биле Ала-Сааскан» деп тоолдуң утказынга дүгжүп турар үлегер домактан тыпкаш, чүгө ынчаар бодап турарыңны чугаала.

«Дилги биле Ала-Сааскан» деп улустуң тоолун рольдар аайы-биле аянныг номчуңар.

Сөстөрни орус дылче очулдургаш, шын ада: *дилги, сааскан, чиргилчин, аът, ашак.*

1. Дараазында ийи домактың кайы-бирээзин шилип алгаш, ооң утказынга дүүштүр кыдыраажыңга чуруктан чуру: а) Ол-ла чоруп олуларга, аңаа уткуштур кавайда уруг үңгерген ак салдыг ашак чортуп олуруп-тур; б) — Бо-даа хоржок-тур! — дээш, кошкарны чиген черинге халып келгеш, кошкарның мыйызын бажыңга быжыглай ызыртып алгаш, ийи холунга кошкар дуюгларын кеткеш, алаактан куштап чиир дээш, базып-ла каап-тыр. **2.** Тоолдуң «Ала-Сааскан хөөкүй муңгаравас боду муңгарап...» деп кезээнден эгелеп эдерти чугаала.

Тоол — даап чогааткан маадырлар, болуушкуннар дугайында тоожаан улустуң чогаалы. Тоолдарга хуулгаазын азы күзел-боданыышкынныг (фантастика) күштер албан киржилгелиг болур.

Инек-Сокпа

(Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам. Инек-Сокпа чоруп тур. Бир-ле чылыг, ыржым эртен бора-талга таалап удумзурап олурган. Калбак ногаан эзимден шокар Торга ужуп үнүп келгеш, ооң чоогунда дытты торугайндыр соктай-ла берген. Инек-Сокпа сырбаш кыннып, отту хонуп келген.

Долгандыр көрнүрге, шокар Торга дыт соктап олурган. Инек-Сокпаның хорадаанындан чулчургайы чымыргайнып келген иргин. Инек-Сокпа өгбегер чалгыннарын шагжок далдырады силгигилеп, эде олургаш:

— Чүнү канчап олурарың ол? — деп Торгадан айтырган.

— Чемнеп чип олур мен, бо дыт шымбай дүжүттүг болган-дыр — деп, Торга мынчанган.

— Өске черден чемнеп чип чор, мээң чыргалдыг уйгумга шаптыктава, доп-дораан моон чору! — деп, Инек-Сокпа-даа хорадап алгыра берип-тир.

Торга:

— Сени-даа аарай, уйгу хавын — деп, чиңге-тараа дег карактары-биле элдепсинип өрүм-

ней көргүлээш, ногаан аргазынче ужуп кире берген иргин.

Инек-Сокпа катап-ла өлүглендир удуп олурунда, чанынга Хек ужуп келгеш, кукуңайнып эде берген. Инек-Сокпа алгырып, кышкырарга-даа, дужаап кончуурга-даа, эптеп-чөптээрге-даа, Хек тоордан туржук: — Хе-хе-хе кылдыр каттыргылааш: — дамырак суглар шылырткайнып, ыяш-даштың бүрүлери сылдырткайнып, оът-сиген алдын хүннүң херелдеринге кылаңайндыр чайнап турар хөглүг өйде канчап удуурул? Хамык аңнарның, куштарның, курт-кымыскактарның ажыл-чымыш дээш олут-дыш чок турарын көрбөс сен бе, бедик черден оларга аян тудуп ырлап ор мен, моон чорбас мен — дээш, дыңнаар-даа ужур чок болган.

Инек-Сокпа оон дезип чоруткаш, чиндин ногаан ээрем кырында бора-талга олурупкаш, таалап удумзурай берип-тир. Үр-даа болбаанда, сылдырт-салдырт дээн дааштан база-ла отту чаштап келген. Инек-Сокпа кылыктыг шаңгыр карактарын хере көрүп кээрге, улуг-эргек дег Ус-Кушкаш уя тудуп орган-дыр эвеспе. Ус-Кушкаш токташ-такташ ужуга каап, талдар бажын дамчып, теректерни эргий ушкулааш, хоюг-чымчак мочурга хөвөңин эккеп-ле турар болган.

Инек-Сокпа Ус-Кушкаштың уйгу-чыдын чок иштенип турарын көргөш, боду бодундан

чөгенип ыяткаш, ужуп ыңай-ла болган. Ол-ла ушкаш, бизең хая иштинге шагжок олура дүшкен иргин. Аңаа олуларга, ырак делгем ховулар эргилдир көстүп кээр, хүн херелин хереглээр чүве чок, магалыг болгандыр эвеспе.

«Маңаа чүү-даа келбес, ам-на шөлээн черни тыптым» деп бодап, таалап удуп калган. Хая тиглеринде уялар туткан хайлыг хараачыгайларның сыйылаан үннери Инек-Сокпаны база оттургаш туруп берген.

Бо-даа база хей чер-дир дээш ховуларже ужуп кирген. Ында ыраажы хамнаарактар, шартылаа, шергилер база-ла дыш бербес бооп-тур эвеспе.

Каяа-даа ужуп чедерге, бүгү-ле дириг амытаннар шаа-биле шимчеп хөделген, ыржым-шөлээн чер тургуспас бооп-тур. Шыдажып чадааш, эргиде удуп чаңчыккан дыдынга келгеш, «Эргек дег Ус-Кушкаштан дора эвес мен, уядан тудуп ап көрейн» деп боданып олура-ла, ыңай-бээр ужуп хүнзээнинден шаа төнүп, шыгырт удуп каан иргин.

Бак чаяанныг, уйгузунга алзып, хүннүң-не: «Даарта уядан тудуп ап көрейн» деп чылзып турза-турза, ажыг соок дүжүп келген,

уя тудар белен чээрген-даа, чөөк-даа, мочурга хөвөңи-даа, малгаш-даа чок бооп-тур эвеспе.

Уйгужу, чалгаа Инек-Сокпа мынчага чедир даарталап, соңгаарладып келгеш, уя тудуп чадаан, турлаг суур чок оран кезип, дүнениңне сөөгүнге киир доңуп чорбушаан чүве-дир.

 Өгбегер — селбегер, чудаңгы; *ээрем* — ханы оңгар, *Инек-Сокпа* — үгү, *чулчургайы* — баштың кулактан хавакка чедир кезээ.

 1. «Инек-Сокпа» деп тоолдуң утказын кайы үлегер домак дамчыдып турар-дыр: а) Ажылдан дескен — түрекке дүжер; б) Ажыл соонда аъш-чем амданныг; в) Эртежи кижиге эзерлиг аътка таваржыр. **2.** Инек-Сокпа Ус-Кушкашты көргөш, чүге боду бодундан чөгенип ыяткаш, ужуп ыңай болган-дыр? **3.** Инек-Сокпага кандыг ажыктыг сүмө берип болур сен? Бодалыңны 2—3 домак дузазы-биле дамчыт.

 1. «Инек-Сокпа» деп тоолда дааш-шимээн өттүнген сөстөрнү ушта бижээш, оларны чүге тоолда ажыглаанын аас-биле чугаала; **2.** Хектиң чугаазындан каас-чараш бойдустан чурумалын ушта бижи.

 1. Үстүнде чурукчу Иван Салчактың чураан чуруктары «Инек-Сокпа» деп тоолдуң кайы үзүндүлериңиз утказынга тааржып турарын тыпкаш, оларны эдерти чугаала. **2.** Куштарның аттарын бижээш, адының дужунга чүнү кылып турганын сөзүглелден ушта бижи.

Хунажык анай

Шыяан ам,
Эртенгиниң эртезинде,
Бурунгунуң мурнунда,
Буга, деге мыйызы
Буступ дүжүп турар шагда чүвең иргин.
Шыяан, ам-даа чүү боор,
Бир-ле ээн чуртка
Арган-дорган Хунажык анай
Чурттап-даа туруп-тур эвеспе.
Хунажык анай-даа чүү боор
Оьдун оьттап, суун суглап
Чурттап-даа турган чүвең иргин.
Шыяан, ам-даа чүү боор,
Бир-ле катап Хунажык анай
Хаяңгырлап маңнап, кара суун ижип,
Аргазынга оьттап тургаш,
Канчангаштың бодап турарга,
Бир-ле амытан хаязының кырындан
Караа-биле көрүп,
Халыыр чеде берген-даа ышкаш
Болуп-тур эвеспе.
«Сагыжым бе, чүл?» — дээш,
Хая көрнүп келирге,
Хаяның кырындан
Бөрү шураар чеде берген
Мындыг бооп-тур эвеспе.
Корткан-сүртээн Хунажык анай-даа чүү боор
Бөрүже көргөш,

Корткан-сүртээн, үнүн чидирип,
Айтырып-даа тур эвеспе:
— Кымче халыыр деп турарыңны
билир сен бе, Бөрү? — деп-тир.
— Өшкүнүң оглу, өлүр четкен
Анай сенче халыыр деп тур мен.
Чаңгыс дайнам четпес,
Тотпазымга арай-ла
Өкпелээрим кончуг ийин — деп,
Бөрү харыылап турган чүвең иргин.
Хунажык анай-даа чүү боор:
«Чиир болза, чиртиплеттер ыйнаан
мен» — дээш,
Хорадавас боду хорадап келгеш,
Турган хаяны-даа чүү боор
Бичии мугур мыйызы-биле
Шарт кылдыр үзүп-даа
Үнген чүвең иргин.
Мугур мыйыс-биле шашкан хаядан
Довурак-доозун буступ,
Буруңайнып бадып-даа турар болуп-тур
эвеспе.
Бөрү ону көрүп кааш,
Сезинмес боду сести берген чүвең иргин:
— Хунажык анай, сен чүнүң-биле
Хая-дашты бургурадып,
Өлүрүптер кижиге боор сен? — деп-тир.
— Мээң шак бо бажымда ийи селемем
Аң араатаннарны өлүрер селемем-дир.

Аң араатан хамаанчок,
Хая-дашты үзеримге,
Хайлып, чаштап, ат болуп турарын
Көрбес сен бе — дээш,
База катап херлип-херлип,
Хая-дажын барып чылгап орган
Анай чүвең иргин.
Шыяан, ам-даа чүү боор,
Хаяны үзерге, довурак-доозуну
Буруңайны-даа берип-тир.
Бөрү көрүп турарга-даа, чүү боор,
Демги анайы хаязын үзүптерге,
Ыш-бус буруңайны берген-даа чүвең иргин.
Шыяан, ам-даа чүү боор,
Бөрү оон корткаш,
Дезип чоруй-даа барган
Шак мындыг чүве-дир оо!

Хаяңгырлап маңнап — хая кырлап маңнап;
(тотпазымга) *өкпелээрим* — таарзынмазым.

1. «Хунажык анай» деп тоол «Инек-Сокпа» деп тоолдан тургузуунуң аайы-биле канчаар ылгалып турар-дыр? **2.** Адаанда одуругларны номчааш, бо тоолдуң эң чидигленген болуушкунун тып:

а) «Сагыжым бе, чүл?» — дээш,

Хая көрнүп келирге,

Хаяның кырындан

Бөрү шураар чеде берген

Мындыг бооп-тур эвеспе.

б) — Кымче халыыр деп турарыңны

билир сен бе, Бөрү? —

деп-тир.

 Сөзүглелдин утказынга дүүштүр үн аянын сагывышаан, Бөрү биле Анайның чугаазын (диалогту) аянынг номчуңар.

 1) Сөзүглелди кезектерге чарып, пландан тургус. 2) Тургузуп алган планың ёзугаар тоолдун утказын чугаала.

 Диалог дээрге ийи азы оон-даа хөй кижиниң аразында болуп турар чугаа.

Чаан биле Күске (Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам, шаг шаанда Моруй деп хемге бир Чаан чурттап турган дээр. Бодун кончуг күштүг мен деп санаар, туразы улуг хей чүве-дир. Бир-ле хүн узун думчуу-биле хемниң суун соргаш, хөк бодап, кожазы Күскениң үңгүрүнче кудуп-ла эгелээн. Күске шыдажып чадааш, ону сагындырып-тыр:

— Бо дүржок чорууну соксатпас болзуңза, сеңээ дайын чарлаар мен, Чаан! Билдиң бе?

Чаан, караа бүткүже, кара баары каткыже, каттырган:

— Хе, мындыңыя бичии амытан хиренде даг дег меңээ чугаалап турар чүвеңниң чаптанчыын але.

Чаан Күскени кыжырып, хидиңейнип чуглуп-ла чыткан. Күске бужургангаш, үңгүрүнче дедир шымыш дээн.

Эртенинде бош тей дег Чаан база-ла сугну пактааш, Күскениң үңгүрүн хөлдеп каапкан. Күске-даа хорадавас боду хорадап, ажынмас боду ажынып келгеш, халып чоруткаш, албаты чонга чарлаан дээр:

— Соң даарта Чаан-биле чаалажыйн деп, бо хемниң унундан көжүп албас болзуңарза, айыылдыг эвеспе.

Бай дүжүметтер Күскениң чарын дыңнааш, чүгле каттырып, шоодуп каан. Аяды бөдүүн кижилер аңаа бүзүрээш, өскээр көшкүлей берген-дир эвеспе.

Күске-даа Чаанга кээп, дайынны чарлааш, үңгүрүнче караш дээн. Чаан каттырып туруп калган. Дүн дүжүп, Чаан удуй бээрге, Күске үңгүрүнден бүдүү үне халааш, Чаанның узун думчуунуң иштинче союп киргеш, чидиг диштери-биле хемирип-ле эгелээн. Оттуп келген Чаан-даа кижиргенгеш, азырып-

бышкырып, карак-кулак чок ыдып-ла каан. Ол уунга таварышкан байларның аал-оранын, эт-севин ында-ла чуура таптап каапкан. Ядыыларның көже бергени харын-даа чаяан бооп-тур. Чеже боор, улуг Чаан чилчии үстүп барып дүшкеш, аарышкылыынгга «дуңмамайлап» чанны бээрге, чүгле ынчан Күскежигеш үнүп келгеш, үңгүрүнче чоргаар базып чана берген дээр.

Бичии Күскежик улуг Чаанны ынчаар тиилеп каап-тыр оо!

Чилчии — шаг-шинээ.

1. Силерниң араңарда Чаан ышкаш улуунга менээргенип, бодундан бичии эштерин бастыксаар оолдар азы уруглар бар бе, оларга кандыг сүме кадып болур сен? **2.** Сөзүглелден деңнелгелерни тып: кайы маадырны чүү чүвеге дөмейлеп көргүскен-дир, тоолда домактарны ажыглап, чугаала. **3.** Күскежиктин омур-хевирин чүү чүвеге дөмейлеп болур-дур, деңнелгелерден чогаат. **4.** Тоолдуң маадырларын адааш, оларга бодуңнуң хамаарылганын чугаала.

Сөстөрни тыва дылче очулдургаш, домактан тургус: *Мышонок, Слона, маленький, большого, победил.*

1. Тоолдуң кол бодалынгга дүүшкен үлегер домакты тыпкаш, кыдыраажыңга бижип ал. **2.** Тоожаан аянынг тоолду долuzu-биле эдерти чугаала.

Деңнелге дээрге чүвелерниң дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин көргүзери-биле

чүвелерни удурланыштырары. Деңнелгелерге *дег*, *ышкаш* деп сөстөр ажыглаттынар. Чижээ, *бызаа дег* карактарлыг; *авам ышкаш эргим*.

Ийи күске

(*Тыва улустуң тоолу*)

Шыяан ам, шаанда бир шагда ийи күске чем тыппайн, чимзенип чорааш, ээн өгге таваржы бергеннер-дир. Демги өгнүң чыкпак кара-пажында хайындырган сүт бар болган. Күскелерниң кайызы-даа ол сүттү хөлчок ижиксээн. Долгандыр халчып-ла турганнар. Оон күскелерниң шала улуу тургаш:

— Маңаа мынчап үе эрттирип тургаш чоор бис. Сен мээң кудуруумнуң ужундан ызырып алгаш, салбайн тыртып туруңда, мен баштай кара-паштың эриинден халбактанып алгаш, сүттү тоттур ижип алың. Ооң соонда мен дедир дүжүп келиримге, сен ынчар ижер сен, сээң кудурууң ужун мен ызырып алгаш турар мен шүве! — деп-тир.

Бичежек күске:

— Чаа, ындыг-ла бооп-тур ийин — деп чөпшээрешкен.

Шала улуг күске-даа сүттү ижип-ле эгелээн. Бичежек күске оозунуң кудуруун ызырып алгаш, чаагының суу дырыңайнып, четтикпейн-не турган. Элээн болганда, улуг

күскениң-даа ишти-хырны шартайып, аартап эгелээн. Дедир та канчап үнүп алыр! «Аа хупура, мен-даа мооң кудуруун хей-ле ызырып алгаш, туруп берген эвес мен бе? Бо кончуг чазый кулугур сүттү меңээ-даа арттырбазы ол-дур-ла, бодум чүткүзүмзе, дээре хире-дир» — дээш, демги кудурукту сала каапкан. Шала улуг күске сүтче мойт-ла дээн, оон элээн молчурадыр карбап тургаш, шимээн чок барган-дыр оо!

Эжишкилерниң эви-деми чокта,
Эки чүвеге черле чедирбес.

Чимзенип чорааш — диленип чорааш; *дырыңайнып* — бичии-бичиилеп төктүр.

1. «Ийи күске» деп тыва улустуң тоолу кижиге чүнү угаадып турар-дыр? **2.** Күскелерниң омур-хевири аас-биле чуру. **3.** Тоол каш кезектен тургустунган-дыр, оларны тыпкаш, кезектер аайы-биле эдерти чугаала. **4.** Бо тоолда турум эге болгаш төнчү сөстөрү тып. Өске номчаан тоолдарыңның эге болгаш төнчү сөстөрү-биле дөмей-дир бе азы ылгалып турар-дыр бе?

1. Эжишкилерниң эви-деми чокта,
Эки чүвеге черле чедирбес —

деп үлегер домакка даянып, номчаан тоолуңга хамаарыштыр бодалыңны чугаала. **2.** «Ийи күске» деп тыва улустуң тоолуңга чуруктан чуру.

Авторлуг тоол — улустуң аас чогаалында тоолга өттүндүр бижээн авторлуг чогаал.

Бора-Шиижек

(Үзүндү)

Калбак чүве хадып чоруур,
Борбак чүве чуглуп чоруур шагда,
Кадыр кашпал Кара-Хемге
Бора-Шиижек чурттап чораан иргин.

Хараганнар аразынга
Караңнадыр ужуп, чемнеп чорааш,
Хөлчок узун чидиг таа-тен
Хөрээндиве кадап алган иргин.

Канчаар чоор деп, хөөкүй Шиижек
Кара-Хемни өрү ужуп орган.
Одуглап ийи уруг
Ону уткуй бадып орган иргин.

Чанынга кээп топтап көөрге,
Чайынналган карактары ыжык,
Чаактарын калдарартыр
Чажы баткан мындыг болган иргин.

Шаа төнгөн хөөкүй Шиижек
Чалгыннарын сөөртүп, сести-сести,
Уё-човуур аразында
Уруглардан дилээн чүвең иргин:

— Хөлчок узун чидиг таа-тен
Хөрек-чүрээм өттүр кадап алдым.
Улуг чаагай буян болзун,
Уштуп берип көрүңерем, кыстар...

Чиирбей дег чымчак салаа
Шиижектиң бөскээн суйбап-суйбап,
Узун тенни уштуп каапкаш:
— Ужуп чор! — дээш, салывыткан иргин.

Уттундурбас буян ужун
Уругларга четтиргенин сөглээш,
Адазының адын-бажын,
Аалын-чуртун айтырган-даа иргин.

— Аржаанныг-Хем бажы чурттуг
Аргалыктың кыстары бис — джипп,
Улуг тынып, ыглай чазып,
Угбашкылар аңаа сөглээн иргин.

— Ынча дыка чүге мынчаар
Ыглаштыңар, уруглар? — деп, Шиижек
Чадаган дег кыңгырткайнып,
Сагыш човап айтырган-даа иргин.

— Каттап чорааш, орук аскаш,
Дүп чок кара тамаа дүшкен ышкаш,
Канчаар-чоор деп кайгап-харап,
Түрөп-човап, шаавыс төндү...

— Улуг дыттар бажын көрүп,
Узун сыгыдым дыңнап чоргар — дээш,
Богаалыг каас бөскээн суйбааш,
Бора-Шиижек ужувуткан иргин.

Шиижектиң уун углап,
Чиге соңгу чүкче чорупканнар.

Узун дөштү өрү алгаш,
Улуг артка үнүп келген иргин.

Аржаанныг-Хем — төрээн чери
Адышта дег чатты берген чыткан.
Муңгаш дүмбей тайылган дег,
Муңгаралы ис чок арлы берген.

Угбашкылар Шиижек-биле
Утпас-каашпас өңнүк-тала болган.
Удур-дедир байырлажып,
Узун оруун улап чоруй барган.

Бузуттуглар буурап калган,
Буянныглар чаагай чолун чолдап,
Оюн оя чурттай берген.
Олар барды, а тоолум бо келди.

 Кара тамы — ханы оңгар, *богаалыг* — моюндуруктуг, *бузуттуглар* — ойталап-хөрлээрлер.

? Айтырыгларга харыыларны тоолдуң сөзүггелин ажыглап тургаш, харыылаңар:

1. Хараганнар аразынга чемнеп чорааш, Бора-Шиижек кандыг халапка таварышкан-дыр? 2. Шиижек кымнардан дуза дилээнил? 3. Угбашкылар Шиижекке дуза чедирген бе? 4. Уруглар чүге ыглажып турган-дыр? 5. Угбашкыларга четтиргенин Шиижек канчаар илереткен-дир? 6. Тоолдуң эге болгаш төнчү сөстөрүн номчу.

 Тоолда Шиижек биле угбашкыларның аразында чугааны тыпкаш, аянныг номчуңар.

 С. Пюрбюнуң «Бора-Шиижек» деп тоолунда деңнелгелерни тыпкаш, ушта бижи.

 1. «Бора-Шиижек» деп тоолду С. Пюрбюнуң «Мелегей күчүтеннер болгаш бичии мергеннер» деп номундан долuzu-биле номчааш, Шиижектиң угбашкыларга таваржырының мурнунда кымнар-биле ужуражып турганын билип ал. 2. Тоолдуң өске маадырлары Шиижекке чүге дуза чедирбээн деп бодаар сен?

А. Шоюн

Селбер Койгунак

Бир-ле катап кыржаң соокта селбер Койгунак алаак кирип, бичии хырнын дүптөп алыр дээш, чимзенип чоруп-тур эвеспе. Ол канчангаш-ла хая көрүнгөш, аккыр харда бодунуң истерин көрүп каап-тыр. Оларның иле-тода, көскүзү-даа аажок болган. Чогум-на

ынчан селбер Койгунактың сагыш-сеткили дойлуп, муңгарап эгелээн.

Чайның бир имиртиң кежээзинде, ааскежи бооп, Бөрүге четтирбейн барганын, ол чазый араатанның кыжанган коргунчуг сөстөрүн сактып келген: «Ыр-рр-рр! Ындыгдыр че харын. Кыштың соогу дүжерже, аккыр харга истериңни арттырып каар сен. Ынчан таптыг көрүшкөй бис аан, Койгунак! Канчаар болдум сени!»

Аккыр харны ээргииштелдир уруп, ажынган дег дүвүлүг хат калчаалы-биле хадып турган. Эзим кыйыында, шала озалааш кырлаң черде, чаңгыс кырган дйтты ол хайыра чок сириледир силгип турган.

Шак ол өйде ооң чанынга карактары дозураңнаан, мага-боду сирилээн, халаптыг айыылдан дескен селбер Койгунак эгиштыныжы аажок маңнап келген.

— Мындыг бачым-далаш кайы углап бар чорууруң ол, Койгунак? — деп, кырган Дыт сагыш човап айтырган.

— Чазый, каржы Бөрүден дезип чоруурум ол ышкажыл.

— Моон-даа ырадыр шыргай аргаже дезип чоруй барган болзуңза, эки-дир ийин!

— Кайнаар дезер боор. Долгандыр хөртүк хар, эртен дургу хокпаңнаткаш, туруптум ышкажыл.

— Ой! Ой! Бээр кайызы моорлап чоруп орар чоор. Каржы, чазый Бөрүге-даа дөмей.

Ой! Шынап-ла, Бөрү ышкажыл. Ам-на ат болганың ол-дур аа. Чүнү канчаар болган улус боор бис?

— Мени чажырып аптар чериң чок бе? — деп, Койгунак арга чадаарда дуза дилээн.

— Кайын чок боор. Багай дээрден башка, самдар, тар коңгулум бар-ла. Бээр үне халып кел.

Селбер Койгунак коңгул иштинче чашты берген.

— Эй! Чөнүк чүве, мээң олчамны кайда чажырып алдың? — деп, Бөрү хөрөктенген.

— Мен ону кайын билир ийик мен. Харын бо хаттың калчаалыг хадып турарын көрдөн.

— Мени мегелеп шыдавас сен, чөнүк. Билбээченнээн база херээ чок!

Бөрү коңгул аксында селбер Койгунактың хоюг дүктүг ходугур кудуруунуң ужун көрүп каан. Ол дырбактанып, кызып-кызып өрү шурагылаан: түңнел чок болган. Ам канчаар, кырган Дыттың баарыңга манааш чыдыпкан.

Кежээки имир дүшкен. Хаттың күжү дыңзып, чоорту шуурганче шилчип бар чыткан.

— Ой! Туттунар харыым чогул. Шаг-шинээм-даа төне берди — деп, кырган Дыт шаг-жо-ок човууртаан.

Элээн үе эрткен. Сыыладыр хадаан шуурганның силгииринге шыдашпайн, кырган

дыттың дазылдары эргим черден хоорлуп адырылгаш, хөртүктелген ак харның кырынга чирс кээп дүшкен. Ол черже бадып чыда, адыраш будуктарының ужу-биле каржы Бөрүнү өлүр шавылапкан. А селбер Койгунак дозур кара-кара карактарын шийипкеш, чаштынып чыткан коңгулундан үндүр шурай берген.

«Эх! Хөөкүй-ле кырган Дытты! Меңээ кым-даа дузалавас деп соора билип тургандыр мен! Кижиге бергеге таваржы бээрге, холун сунуп, камгалаптар эки сеткилдиглер база чырык өртемчейде бар-дыр эвеспе!» деп, селбер Койгунак ушкан Дыттың будуунун чанынга тура боданган. Ооң соонда Койгунак шыргай эзимче таваар майтаңнадып-ла каан-дыр оо!

 Кыржаң — сооксумаар; *дүвүлүг* — хат-биле көдүрлүп келген харлыг доозун; *имир* — хүн ажып, дүн дүжүп келген үе; *шавылапкан* — кымчылай хапкан.

 1. Тоолда болушкун кандыг хүнде болуп турар-дыр? **2.** Амыр-шөлээн чораан Койгунак чүгө дүвүрөп, корга бергенил? **3.** Койгунактың корткан байдалын чуруп көргүскен домакты тыпкаш, номчуңар. **4.** Койгунакты айыыл-халаптан кым камгалап, канчаар дуза чедирген-дир? **5.** Дытты сагыш човаачал, дузааргак деп канчаар бадыткап болур бис? **6.** Бо тоолдуң кол утказын кайы үлегер домак дузазы-биле дамчыдып болур-дур: а) *Эштигде хөгүг, эптигде күштүг*; б) *Экиде эдержир, бакта кагжыр*.

Тоолда диалогтарны аянныг номчуңар.

Дүвүлүг хат канчаар күштелип органын чураан сөстөр база домактарны ажылчын кыдыраашка ушта бижип.

1. Тоолдуң маадырларын мөзүлүг, мөзү чок (багай) деп аңгылааш, чүгө ынчаар бодап тура-рыңны аас-биле тайылбырла. 2. Дузааргак дыттынчуруун чурааш, тоолдан утказынга тааржыр домакты адаанга бижип ал.

К. Чуковский

Ыылааш-Сээк

(Үзүндү)

Ыылааш-Сээк, Ыылааш-Сээк,
Алдын-шокар хырынныгбай!

Ажык шөлге тояп чорааш,
Акша тып ап-тыр эвеспе оң.

Базаар орта чеде бергеш,
Самоваржык садып алган:
«Тараканнар, моорлап көргөр,
Шайдан кудуп хүндүлэйн!»

Дашкаларга куткан шайны
Тараканнар чооглавыткан.

Үске хаарган боовалар чип,
Үнүш дашка сүттүг шайны
Азарганчыг доос-каралар
Ак-мак четпейн иже каапкан.
Ындыг болбас аргазы чок —
Ыылааш-Сээк байыры-дыр.

(Х. Ойдан-оол очулдурган)

 Самовар — орус чоннуң шай хайындырар савазы; *ак-мак четпейн* — бичии када.

 Чогаалды аянный номчу.

 Сээк, доос-кара деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи, оларның тыва-орус дылда шын бижилгезин сактып ал.

 1. Ыылааш-Сээктиң амыдыралыңга кандыг өөрүнчүг болуушкун болган-дыр? Харьыңны чогаалдың одуруглары-биле бадытка. **2.** Ол кымнарны чалап алганыл? **3.** Ыылааш-Сээк аалчыларын чүнүң-биле хүндүлөп турган-дыр?

 К. Чуковскийниң «Ыылааш-Сээк» деп номун номчааш, байырлалдың чүү бооп төнгенин билип ал.

 Ыылааш-Сээктиң байырлалыңга доос-кара, тараканнардан аңгыда, кандыг насекомнар аалдап келгенин кыдыраажыңга бижи.

Г. Скреблицкийни-биле

Коданның аян-чоруу

Күс дүшкен. Соок-даа келген. Ыяштарны хат силгип эгелээн. Бүрүлерниң шылыраажындан арга-арыг дүвүрөп турган дег сагындырган.

Кодан удуп чадаан. Шылыр-шалыр-ла дээр. Сактырга, бир-ле коргунчуг араатан кедеп кел чыткан дег апаар. Хөөкүй кодан өпеш дээш, тура-ла халыыр. Каш-даа чыдын солуур, демги шимээн хевээр болур. Оон чүү боор, идегелдиг чыдын тып алыр дээш, кодан-чыгаш өпеңнедип чоруп берген. Сагыш-

ка кирги дег чыдын кайда тыптыр боор! Ынчалза-даа кодан чайын көрбээни хөй чаа чүүлдери-биле танышкан. Аргада хоочун өңнүктери чайгызы дег эвес, аажок девидеп турар бооп-тур.

Баштай дииңге ужуражып келген. Оозу ыяштан дүшкеш, мөөгүнү ызырып алгаш, ыңай болган. Оон ыяшче үне бергеш, мөөгүзүн будуктар адырынга кызыдып алган иргин.

— Мөөгүлери чүге аппарып азып турарың ол? — деп, Коданчыгаш айтырган.

— Чүге деп чүңүл? Удавас кыш келир. Черни хар шыптар. Ынчан чем тывылбастай бээр. Ынчангаш чем үүжелеп тур мен. А сен кышка чем шыгжанмас сен бе? — деп, Дииң айтырган.

— Чок, авам мени ынчаар өөрөтпээн.

— Багай-дыр оо, Коданчыгаш. Оода уядан кылып ап көр — деп, Дииң сүмелээн.

— Уям база чок. Каяа-даа хонар болгай мен — деп, Коданчыгаш харыылаан.

— Ол-даа дыка берге херек-тир — деп, Диинч чугаалаш, ажылын уламчылай берген.

Орай апарганда, кодан ол-ла чорааш, бир эриктиг черге келген. Ында Морзук туруптур. Коданчыгаш чоокшулап келгеш, мендилешкен.

— Экии, далчырбай! Шаам төне берди, адыштарым аарып тур. Үңгүрден үндүргөн довураамның хөйүн көр даан — деп, Морзук чугаалап-тыр.

— Ону чүгө үндүрүп турарың ол?

— Үңгүрүмнү кышка белеткеп тур мен. Аштап алгаш, ынаар чимис, бүрүлөр киирер мен. Чылыг дөжек салып алыр мен. Харын дузалажып көрөм. Экидир кылгаш, иелээ кыштаалы — деп, Морзук сүмелээн.

— Кастынып билбес-ле болгай мен. Үңгүрнүн агаары база багай болгай. Ажык черге удуурга, магалыг — деп, Коданчыгаш чугаалаан.

— Соок сени ат кылыр. Ынчан көре бээр сен. Күзел чок болзунза, чоруп чор — деп, Морзук химиренген.

Коданчыгаш база-ла халып чоруп берген. Ол-ла чоруп оргаш, сылыраан шимээн дыңнай тыртып каан. Далчырбай сырбаш деп чорда, чыраа аразындан хоочун өңнүү — Чараа-Чечен бакылап келген.

— Экии, эжиким! Чүгө муңгаргай сен? — деп, Чараа-Чечен алгырган.

— Өңнүктерим мени хомудатты. Кышка белеткел чок сен деп кончуду. Чылыг уя азы чадыр тудар чүве дидирлер. Мен оларны кылып шыдавас болгай мен.

— Чадыр кылыр че? Ол-даа мелегей херек-тир. Мени өттүн: дүнениң-не чаа чем-ненгеш, семирп ап тур мен. Тулзу семирп алганым соонда уйгум төктүп келир. Ынчан бүрүлөр адаанга чингиске орааттынгаш, кыштадыр удуй бээр мен. Амыр чүве боор, кыш эрткени безин билдиртпес.

— Чо-ок, хоржок. Кыштадыр удуп шыдавас мен. Уйгум сергек, шылырт дээрге-ле, уйгум чаштай хона бээр.

— Ынчаарга бодуң бил — дээш, Чараа-Чечен чыраазынче кире берген.

Коданчыгаш база-ла арыгже өпеңнедип чоруп каан. Ол-ла чорааш, бир алаакка үнүп келген. Ында арга куштары матпадактар ыяшта-даа, черде-даа эндерик бооп-тур.

Шимээни кончуг, бир-ле чүве маргыжып турган:

— Чүнү чугаалажып тур силер? — деп, Коданчыгаш айтырган.

— Кажан моон ужуп чоруурувусту дугуржуп тур бис.

— А бистиң аргаларывыска кыштавас силер бе?

— Чүү дээриң ол? Кыжын бо черге хар чааптар болгай. Ынчан чемни кайыын ты-

вар бис? Харын кады ужуптаалы. Мурнуу чүкке кыштаалы. Ол черде кыш чылыг, чиир чем база элбек.

— Мен куш эвес, а аңчыгаш-тыр мен. Аң ужуп билбес — деп, Коданчыгаш харыылааш, шыргай арынче чоруп каан.

Кодан база-ла камгаланып билир. Чер карада кара тонун, а хар чаапканда, ак тонун кедер.

Тулзу — эки.

1. Г. Скребницкий «Коданның аян-чоруун» кандыг аян-биле бижээн-дир: тоол, чечен чугаа? **2.** Аян-чорук үезинде Коданчыгаш кандыг чаа чүүлдөр-биле танышкан-дыр? **3.** Коданны чалгаа деп болур бе? **4.** Дириг амытаннар база куштарның кышты ажып эртеринге кижилер канчаар дузалажып болурул? **5.** Сен оларга кандыг дуза чедирип болур сен? **6.** Кижилер кышка канчаар белеткенирил?

Сөзүглелди рольдар аайы-биле аянный номчуңар.

Дараазында домактар дузазы-биле пландан тургускаш, сөзүглелди эдерти чугаала: *Чараа-Чеченниң сүмези. Идегелдиг чыдын херек. Кодан база камгаланып билир. Матпадактарның маргылдаазы. Коданның хоочун өңүктери болгаш оларның дүвүрелдери. Диң-биле ужуражылга. Морзуктуң үңүрү.*

**ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ.
АККЫР ХАРЛЫГ КЫЖЫМ**

Владимир Ховалыг «Тожуда кыш»

Е. Танова

Кышкы ыржыгаш

«Хүлээлгемни доостум» дээштин,
Күс-даа чанып чорувутту.
Соок кыштың шуурган-хады
Соолаңнадыр хадып келди.

Кыштың соогу келзе келзин —
Кылаң дошка конькилээр бис.
Харлыг дүвү харын чагзын —
Хаак мунгаш, чуңгулаар бис.

 Дцвц — хат-биле көдүрлүп келген харлыг доозун.

 Шүлүктү аянынг номчу.

 Кылаң деп сөстүң утказын «Тыва дылдың тайылбырлыг словарындан» (2011) тыпкаш, тайылбырла, ооң орус дылче очулгазын кыдыраажыңга бижи.

 ? 1. Бо шүлүктү автор чүге «Кышкы ыржыгаш» деп адаан деп бодаар сен? 2. Уруглар чүге кышка ынагыл?

 В. Ховалыгның чуруунга «Тожуда кыш» деп 4–5 домактыг чогаадыгдан бижи.

 Шүлүктү шээжи-биле өөренип ал.

Сонуургактарга

Владимир Агыр-оолович Ховалыг (1949–2005) — тыва уран чурукчу, Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнген. Ол алдарлыг чурукчу В.Ф. Дёминниң өөреникчизи чораан, 1966 чылда Красноярскиниң В. И. Суриков аттыг уран чүүл училищезинче өөренип кирген. Оон өг-бүлезиниң аайы-биле Кызылдың уран чүүл училищезинче шилчидип алгаш, 1971 чылда дооскан. Ол «Мээң кырган-авам», «Хайыракан даа», «Эзирниң самы», «Бойдустуң белээ», «Чечектерлиг натюрморт», «Аңчыларның казанаанга», «Мөңгүн-Тайганың сарлыктары» дээш оон-даа өске чуруктарның автору.

К. Ондар

Харжыгаш

— Харжыгаш, харжыгаш,
Кайыын, чүге келдиң?
— Эргим черим кышкы
Энчээ болуп баттым.

— Харжыгаш, харжыгаш,
Кайнаар эсти бердиң?

— Суксаан хөрзүн сорду,
Чулук чай бооп хуулдум.

— Харжыгаш, харжыгаш,
Кажан келир болдуң?

— Шанак, хаагың кагба,
Чанып кээр мен, утпа!

Энчээ (энчек) — кидис шуглак, *чулук* — суксун.

Шүлүк кандыг аян-биле бижиттинген-дир?

Харжыгаш биле кижиниң аразында болган чугааны аянный номчуңар.

Белый снежок, первый снег, мокрый снег, играть в снежки деп чижектерни тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

Шүлүктү шээжи-биле өөренип алгаш, кожа олу-рар эжиң-биле рольдар аайы-биле аянный номчуңар.

Шулук — одуругларының хемчээли дең болгаш эге үжүктери аяннажып чоруур улуг эвес чогаал. Чижээ,

Күстүң айы үндү,

Күзелим-даа бүттү.

Өөрүм-биле кады

Өереникчи болдум.

Ч. Кара-Күске

Шүлүкте 1 биле 2 дугаар одуругнуң, 3 биле 4 дугаар одуругнуң эге үжүктери дөмейлежип (аяннажып) чоруур. Бо *кожа-*

ланчак аяннажылга чижээ-дир. А одуругларның хемчээли дең — 6-6 слогтуг.

Аң-мең, үнүш, балык-байлаң

Ам-даа өзүп арбыдазын!

А бистер оларга

Авыралдыг болуулуңар!

Ч. Кара-Күске

Бо чергелешкек аяннажылганың чижээ, чүге дээрге шупту одуругларның эге үжүктери дөмей.

Дөрт одуругнуң каттышканын строфа дээр.

Ч. Ондар

Чаа чылдың йөрээли

Чаа чыл-биле! Чаа чыл-биле!

Чараш ёлка чайынналып,

Чечек ышкаш көвей оттар

Челээш ышкаш херелдензин!

Элбек аңнар, уруг-дарыг

Четтинчипкеш, ойнап-хөглөп,

Эки чүве эглип келзин,

Багай чүве барып турзун!

Бөрү чазый, хоптак эвес,

Бөгүнгү дег өөрлүг болзун!

Койгунак-даа моон соңгаар

Кортук чоруу чидер болзун!

Мегелээрин, кажарлаарын
Мегеленир дилги кагзын!
Уйгузун-даа магадылап,
Улуургаарын адыг кагзын!

Малгаш, хирден чүдексинип,
Маңган хаван арыг чорзун!
«Аштыг-чемниг аалчы кээр» — деп,
Ала-сааскан чулчурбайн,
Анаа топтуг, ажыл-иштиг
Аравыска чурттап чорзун!
Бо-ла бүгү аңнар ышкаш,
Боданыңар, уругларым!

Багай, четпес чүүлүңер чүл,
Барган чылда кады барзын!
Чаагай эки чүүлдерни
Чаа чыл-биле эдилеңер!

Элбек — көвей; *магадылап* — баш удур көрүп; *чулчурбайн* — хей чүве чугаалабайн.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Чогаалчы Чаа чыл таварыштыр силерге кандыг йөрээл кылган-дыр? **2.** Автор йөрээл сөстөрүн чүгө дараазында одуруглар-биле төндүрүп турарыл:

Бо-ла бүгү аңнар ышкаш,
Боданыңар, уругларым!

3. Шүлүктүң маадырларын адааш, оларга бодуң хамаарылгаң чугаала. **4.** Бир биле сөөлгү строфаларда одуругларның эге үжүктери канчаар аяннажып чоруур-дур, оларны чүү деп адаарыл?

Чаа чылда

Чаа чылда күзээн күзел,
Чайлаш чокка келир хүн дег,
Кедизинде боттаны бээр,
Херелденип хүннеп келир.

Уругларның күзели-даа,
Улугларныы дег, боттанып кээр.
Чүгле харын хамык ужур —
Чүткүлдүүнде, кызымаанда,
Шыдамыында, мергенинде,
Шынчызында, кежээзинде,
Өөредигни төөредиг дээр
Өөдежок болбазында!

Чаагай эки йөрээлдерни
Чаа чылда күзээлиңер.
Школачы онаалганы
Улам эки күүседиили!

Ийи демдек дневникче
Илдигип-ле кирбес кылдыр
Өөреникчи шак-ла ынчаар
Өөренир ужурлуг-даа!

(И. Медээчи очулдурган)

Кедизинде — келир үеде, төнчүзүнде; *төөредиг* — аймаарадыг, будалдырары.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. С. Михалков биле Ч. Ондарның шүлүктөрүн утказының аайы-биле дөмей деп болур бе?

2. С. Михалков силерге кандыг чагыг берип, чаагай йөрээлдерни күзээн-дир?

3. Чаа чыл биле Шагаа байырлалдарының дугайында чүнү чугаалап болур сен, олар чүзү-биле дөмей база ылгалдыгыл?

1. Бо ийи шүлүктүң кайы-бирээзин шээжи-биле өөренип ал.

2. Тыва, орус чон Чаа чылды уткуп тургаш, кандыг ёзу-чаңчылдарны сагып чорруун ава-ачаңдан сонуургап айтыргаш, билип ал.

© ГБНУ МО РТ ИРЭШ

ТОС ЧҮЗҮН МАЛЫМАЙНЫ

С. Сарыг-оол

Бызаа

Инектиг кижиг тодуг...

Үлегер домак

Думчуу шала калбак, мышпак,
Думаа туржук, сүт-даа чорбас,
Чымчак аржыыл — дылы-биле
Чылгап-чүлгүп аштап чоруур.

Оъттап чоруур апарганда,
Олар база дыка шоваа:
Мукурарган бажы-биле
Бугаларзыг элдер үзер.

Кулактарын делбийтипкеш,
Кудуруун шуут өрү сунгаш,
Тенектенип өрү шурап,
Дескилежип чаржып ойнаар.

Үргүлчү-ле ойнаар ойну —
Үскүлежип, күжүн көржүр.
Бажын каңнап алыр дээнзиг,
Бар-ла шаанче дедир итчир.

Мукурарган — бичии болгаш борбак.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Чүге «Инектиг кижиг тодуг» дээрил? **2.** Бызаа кандыг чаңныг-дыр? **3.** Бо бызаага чүү деп шолла ат берип болурул? **4.** Бызааларның шолла аттарын адааш, оларны чүге ынчаар адап турарын чугаалаңар. **5.** Шүлүкте одуругларның эге үжүктери канчаар аяннажып чоруур-дур? **6.** Шүлүк каш строфадан тургустунган-дыр?

Шүлүкте бызааның омур-хевириң, аажы-чаңың көргүскен домактарны ушта бижи.

С. Сарыг-оол

Бодаган

Малында тевезинге ынак...

Үлегер домак

Хавыындан чаа үнүп келген
Кара-дуруяа оглузуг-даа,
Чаа төрээн бодаган дег,
Чаптанчыг мал дыка ховар:
Дүгү мырай хөвөң дег чөөк,

Дүрзүзү-даа айбааңгызыг,
Ынчалза-даа ийи караа
Ындынныг-ла чассыг, чашсыг!
Оюжаңнаан, мыйыжаңнаан,
Оюнзаан суг канчаар ону!
Селбеңнедир маңнап келгеш,
Сеңээ шорлуп, дизээлээр-даа! ...

Тывызыктай
Тыртып берейн,
Тывыңарам,
Дуңмаларым!

Дөрт кижиге малгаш таптаан,
Ийи кижиге бараан хараан,
Бир кижиге суген кескен,
Бир кижиге сээк хоюскан.

 Хавыындан (хавык) — карты (чуурга); *айбааңгы* — үгү; *ындынныг* — уяранчыг; *шорлуп* — чыпшынар, ораажыр; *дизээлээр* — дискектери-биле кызар.

 Шүлүктү аянынг номчу.

 1. Чаа төрүттүнген бодаган чүү чүвеге дөмей-дир?
2. Бызааның дүгүн, дүрзүзүн чүге дөмейлээн-дир, деңнелгелерни тып. **3.** Шүлүкте бодаганны кандыг аажы-чаңныг кылдыр көргүскен-дир. **4.** Чогаалчы кандыг дириг амытанны тывызыктаан-дыр, канчаар танып алдың: *дөрт кижиге, ийи кижиге* база *бир кижиге* деп чүлөрил?

 С. Сарыг-оолдуң «Бызаа» база «Бодаган» деп шүлүктериниң кайы-бирээзин шээжи-биле өөренип ал.

Кулун

Кадыр арттың даянгыыжы...

Улустуң ыры

Кулун чорда, хөлчөк хөктүг,
Кудуруу таан чаптанчыг мал:
Содуңайндыр шырбанмышаан,
Соккуланып ойнаан чоруур.
Дешкилээрде, оозун мырай
Дээр шаар аскаш, садырт кынныр.

Аскыр ийикпе аът апаар,
Азы бе бооп улгады бээр:
Кудуруу шуут саксаңайда,
Хууңдан саарган арыг суг-ла!

Адам-өгбөм төөгүзүңде
Аът хөйнү кылып чораан:
Аңнап мунар, кош тыртар,
Андазынын, шанаан сөөртүр.

Кадыр артка даянгыыш боор,
Кашпал хемге чалгын чорду.
Аарыг-аржык бачым шагда
Амы-тынын алыр чорду.

Соккуланып — буттары-биле чер теп чоруур;
саксаңай — щётка.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Шүлүкте кулуннуң кандыг чаптанчыг аажы-
чаңын чуруп көргүскен-дир? **2.** Кулун өзүп кел-

геш, кандыг мал болу бээр-дир? 3. Аът кижиге кандыг дуза чедирип чоруурул? 4. Чогаалчы аътты чүге «Кадыр арттың даянгыжы...» деп турарыл?

Чүлерни *аът, кулун, бе, аскыр* дээрил? Бо сөстөрни улуг кижилерниң дузазы-биле орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижип ал.

Аът дугайында 2 үлегер домактан бижээш, утказын тайылбырла.

Сонуургактарга

Тыва аътка эң баштайгы тураскаал 1993 чылдың июль 9-та Тес-Хемниң Ак-Эрик суурга ажыттылган. Ол 1936–38 чылдарда Республика наадымнарынга үш улаштыр эрткеш, 1939 чылдың Наадымынга чаржыр эргезин казыткан Эзир-Карага тураскаал-дыр. Ооң дугайында Ч. Кара-Күскениң «Аътка тураскаал» (1995) деп номундан номчуп болур сен.

С. Сарыг-оол

Халбыңмай

Кара хөрзүн казып, тарыыр
Каң дег диштиг хаван малым.

Моол улустуң ыры

Хаван оглу бичиизинде
Каттырынчыг, чаптанчыг хей,
Мойну тырың, думчуу тана,
Мокулчаңнаан, буду чолдак.

Чылбай сугга хүннүң-не чуп,
Чылыг, чымчак үгекке суп,
Арыг, тодуг ажаар болза,
Айдан эртпес, хаван апаар.

Азыраарга, өзүүчели
Аңгыр, кас-ла, толай-ла!
Ону малдаан кезжээ малчын
Ончалаары бергедей бээр.

Тырың — дыгып каан; *тана* — өөк дег; *мо-кулчаңнаан* — борбаңнаан; *цгек* — бичии кажаа.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. Хаван оглун чүге Халбыңмай деп адааныл? **2.** Хаван оглу бичиизинде кандыг боор-дур? **3.** Халбыңмайны дүрген өссүн дизе, канчаар ажаар болза эки-дир?

Халбыңмайның омур-хевирин чураан сөстөрүни ушта бижи.

С. Сарыг-оол

Анай

Өдөк чокту өдөк чазаан
Өшкү, хой деп эртинени...

Улустуң ыры

Анай хөлчөк алгыжы де:
— Ма-ма! — дээш, чидиг, чиңге
Макыңайнып, кыйгы салыр.
Чучуулаарга, дыңнай соп кааш,
Шуут-ла дөспөс, кышкыргылаар.
Авазын ээп тургаш безин,
Алгырыпкаш, оптуга бээр.

Оон бичии доруга бээр,
Ол дег орлан, чараш ховар.

Мойнун каастаан сыргалар дег,
Мончуктуг-даа болгулаар де.

Айлаштыр дырап каан дег,
Арыг суг дег, хоюг дүктүг.
Чудук, кажаа, хая кырлаар
Чуңма, тени дыка дөзээн.

Оптуга бээр — харлыгар; *мончуктуг* — сырга дег достактыг.

Шүлүктү аянныг номчу.

Анай, өшкү, хуна, серге, чуңма, те деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга биж. Очулдуруп шыдавайн барзыңза, ава-ачаң, акы-угбаңдан дузадан диле.

1. Анай чажында кандыг аажы-чаңныг-дыр?
2. Бичии доруга бергенде, анайның аажы-чаңы, омур-хевири канчаар өскерли бээр-дир, одуруглардан чижектерни тыпкаш, харыыла. **3.** Анай кандыг дириг амытаннарны дөзээн боорул? **4.** Автор анайның даштыкы омур-хевири бижип тургаш, кандыг деңнелгелерни ажыглаан-дыр?

К.-Э. Кудажы

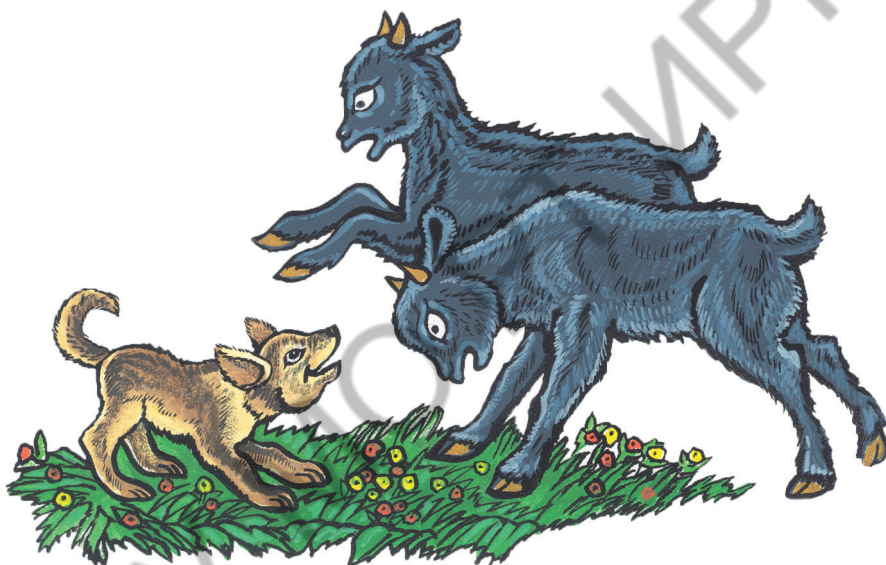
Анайжыгаш

Дыка-дыка маңныг-даа бол,
Өөрүнге мактаттынмас,
Дагыр-дагыр мыйыстыг бол,
Өскелерге көөргеттинмес
Аккыр дүктүг анайжыгаш,
Аттыг чараш анайжыгаш.

 Дагыр — ыргак; *көөргеттинмес* — хоолургавас, улуг тогдунмас.

 Шүлүктү аянныг номчу.

 ? **1.** Бо шүлүктү кандыг хөөн-биле номчуур болза, тааржыр-дыр (сергек, муңгак), бодалыңны делгерей чугаала. **2.** Анайжыгаштың кандыг чараш аажы-чаңын эскердиң?

Ч. Кара-Күске

Анайларым

Анайларым ийи,
Артында-ла ийис.
Дөмейлери аажок:
Дөңгүр-дөңгүр, көк-көк.

Кулактары бичии,
Куштуу ышкаш шумаш.

Моюннары база
Мончуктарлыг, чараш.

Үзеңейнип шураар,
Үскүлежип ойнаар.
Дешкилежип маңнааш,
Дедир келгеш, чыдар.

Ынчангаштың олар
Ылгалышпас дөмей.
Чаңын безин көөрге,
Чаптанчыг-ла малдар.

Анайларым бодум
Азыраар мен, ол-ла.
Авам, ачам харын
Амыраар, амыраар.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Ч. Кара-Күскениң шүлүүнде кандыг анайларны чаптап бижээн-дир? **2.** Ийис анайлар бот-боттарынга чүзү-биле дөмей-дир? **3.** Бичии оолдуң ада-иези чүге амыраар деп бодаар сен? **4.** Шүлүк каш строфадан тургустунганыл, одуругларның эге үжүктери канчаар аяннажып чоруур-дур?

Анайларның *канчаар?* *канчангаш?* деп айтырыгларга харыылаар кылдыныын көргүскен сестерни шүлүктен ушта бижи.

Үстүндө өөрөнгенивис анай дугайында үш шүлүктүң кайы-бирээзин шээжи-биле өөренип ал.

Үзер хуна

Шымыраш көк шыва алган
Шыкта хуна оъттап чору.
Семдер дүгү хөвөң дег ак,
Сегели ооң чүлгүүш ышкаш.

Аяландыр ээтпектелген
Алды карыш мыйыстарын
Акым-биле эмеглежип
Аргашкаш-даа, угбас боор бис.

Шумаш кулаа чаңгыс илиг,
Чучаам чамаан чурук хире.
Ынчалза-даа «чу-чу» дээрге,
Ырактан-на дыңнап кааптар.

Хуна таваар тодуп алгаш,
Үр-ле менче кайгай берзе,
Кудай-ла бо, ыңай боор мен:
Үзер чүве мени бастыр.

Шымыраш — чавыс; *аяландыр* — адар ча ышкаш; *шумаш* — дугурук, чолдак; *чучаам* (чучак) — тончугаш.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Хунаның овор-хевири чуруп тургаш, автор кандыг деңнелгелерни ажыглаан-дыр, оларны тыпкаш, номчу. **2.** Бичии оол чүге хунадан коргардыр? **3.** Шүлүктүң одуругларының эге үжүктери канчаар аяннажып турар-дыр?

Хунаның овор-хевири чуруп бижээн одуругларны шүлүктен ушта бижи.

Ю. Кюнзегештин «Үзер хуна» деп шүлүүнге чуруктан чурааш, адаанга шүлүктен тааржыр одуругларны бижи.

Сонуургактарга

Тыва чечен чогаалда азырал дириг амытаннарга тураскааткан дыка хөй шүлүктөр уругларның ынак ырылары апарган, чижээ, «Аъдым» сөзү К. Черлиг-оолдуу, аялгазы Р. Кенденбильдии, «Шилги бызаам» сөзү О. Сувакпиттии, аялгазы С. Бюрбээнии, «Анайларым» сөзү Ч. Кара-Күскенин, аялгазы А. Тановтуу, «Эзир-Кара — эки аъдым» сөзү Ч. Кара-Күскенин, аялгазы Сат Дамба-Доржунуу.

БИСТИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИВИС

Төлевилелдин темазы: «Тос чүзүн малымайны».

Кылыр чүүлдер:

- Клазыңарны ийи азы оон хөй ажылчын бөлүктөргө чаргаш, онаалгаларны үлежиңер:

- 1) тос чүзүн малдың даңзызын тургускаш, оларның дугайында кыска дыңнадыглар кылыр;

- 2) тос чүзүн малдың чуруктарын чурааш, чуруктуң адаанга оларның аттары кирген үлегер домак бижиир;

- 3) тос чүзүн мал дугайында тывызыктар чыып бижиир.

- Ажылды кылгаш, бөлүк бүрүзүнүң онаалгазын үнелеп сайгарар. Билдинмес чүүлдер бар болза, тайылбырлажыр.

- «Тос чүзүн малымайны» деп номчугашты чыгган материалдарга даянып кылыр.

- Кылган номуңарны өске класстың өөреникчилеринге азы ада-иеңерге көргүзүңер. Эки кылган болзуңарза, клазыңар булуңунга азып алыңар азы школа библиотеказынче дужааптыңар.

АРЫГ-ШЕВЕР — КАДЫКШЫЛДЫҢ ҮНДЕЗИНИ

Л. Чадамба

Арыг-шевер

Азарганчыг көзүлбес хир
Амы-тынга шоглап болур.
Айда, чылда амыр-дыш чок
Аарып, түрөп, чыдып болур.

Арыг-шевер, силиг кижээ
Аарыг-аржык халдаар эвес.
Кадык-шыырак, эки чорза,
Кандыг-даа иш хала болбас.

Шоглап болур — халдап болур; *иш* — ажыл.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Кадык болурунун кол үндезини чүде деп билип алдың? **2.** Класска, бажыңга арыг-силигни тудуп, кадык болур дизе, чүнү кылыр ужурлуг бис?

«Чистота — это здоровье» деп домакты очулдургаш, бижип ал, утказын тайылбырла.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

К. Чуковский

Чунар херек

Эртенги даң хаяазында
Өдүректер, дииспейлер,
Доос-кара, ээремчиктер —
Доозазы чунуп орган.

Кара чааскаан чүгле бир оол
Калдар, хирлиг арткан иргин.
Чунмаан оолдуң идик, угу
Чуглуп, дезип ыңай болган.

Чыттыг саван,
Чымчак аржыыл,
Башты дыраар сырый дыргак
База диш-чуур делгерезин!

Эртен эрте тура халааш,
Херлип, көстүп гимнастаал!
Хемге, хөлге, кара сугга
Эштип, чунуп алыылыңар!

(Д. Монгуш очулдурган)

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Л. Чадамбаның «Арыг-шевер» биле К. Чуковскийниң «Чунар херек» деп шүлүктериниң темазын дөмей деп болур бе? **2.** Арыг-шевер болурундан аңгыда, кадык болур дизе, чүнү кылыр ужурлуг сен?

Саваң, аржыыл, дыргак, диш-чуур деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи. Оларның шын бижилгезин сактып ал.

Арыг-силиг, кадык болурунуң дүрүмнерин чогаадып тургус.

Н. Носов

Былчак хавактыг Федя

Мен силерге Федя Рыбкин дугайын, ол оол бүгү классты канчап каттырткан дугайын чугаалап берейн. Оолдар каттыртыр чаңныг төл чүве.

Эң эгезинде Федя бистиң класста өөренип турар Гриша Копейкин-биле будук шили ужун содаалажып алганнар. Алыс шынын алыр болза, чогуш-даа болбаан чүве. Олар будук шилин анаа-ла хунаажып, ушта сокчуп турганнар, ол шилден будук чаштааш, бир дамды Федяның час хаваан орта дүшкен.

Баштай Федя ажына берген, оон оолдар ооң былчак хаваан көргөш, каттыржып турар боорга, ол харын эки болган-дыр эвеспе деп биле берген. Ынчангаш оозун чугбайн барган.

Удаваанда коңга эдипкен. Зинаида Ивановна кирип кээрге, кичээл эгелээн. Федянын арнын көргөш, оолдар дуюкаа каттыржып оорар боорга, Федя хөлчөк амырап олурган. Оон салаазын будукка өжөгээр суга каап-каш, думчуун база будуй тыртып алган.

Ынчаар орта Федяны көргөн кижиле каткызын туттунуп шыдавас апарган. Зинаида Ивановна баштай чүвениң ужурун билбээн, ынчалзажок удаваанда Федянын будукка былчашканын көрүп кааш, кайгай берген:

— Бо канчап арныңны будук-биле шокарлап алдың?

— Ийет — дээш, Федя бажын согаш кылды.

— А кайы будук-биле былчап алдың? Мооң-биле бе?

— Ийе — дээш, Федя чырыын чырташ кылып кагды.

Зинаида Ивановна көстүүн кеткеш, Федянын арнында былчак будуктарны топтап көргөш, бажын кедергей хомудап чайгылайдыр.

— Сен ону хей-ле ынчап алган-дыр сен, халак-халак — деп, башкы ындыг.

— А чүл? — дээш, Федя дүвүрөй берди.

— Бодап көрден: бо химиктиг будук-тур, ону анилин будуундан кылыр, а анилин хоранныг, ол хоран кеш оя чиир чүве болгай. Кеш баштай кижип эгелээр, ооң соонда

кижээн черге шивишкилер тыптыр кээр, сөөлзүредир арынны долдур боржаалай бээр.

Федя аажок корткан. Арны хөлүйгеш, аксы чайгаар-ла аазаттына берген.

— Мен ам черле ынчанмас мен — деп сымыранып-тыр.

(А. Даржаа очулдурган)

Час хаваа — хавааның дал ортузу; *дуюкаа* — бүдүү; *боржаа* — каътталып турар бузур.

1. Федя кандыг чаңныг турган-дыр? **2.** Федяның эштери ооң багай чаңын чугаалап, эттинип алыр кылдыр сүме кадып турган бе? **3.** Федяның эштери чүге каттыржып турганыл: хөглүг боорга бе азы Федяны кочулап бе? **4.** Чогаалды номчааш, бодуңга ажыктыг чүнү билип алдың?

Пландан тургускаш, сөзүглелди эдерти чугаала.

УЛУС АРАЗЫНДАН ИЕ КАРАА ЧЫМЧАК

Л. Чадамба

Март сези

Бүгү делегейниң херээженнер хүнү — Март сести частың баштайгы айында байырлаар. Ынчан бүгү-ле чүвелер уйгузундан оттуп келген ышкаш сагындырар. Чылыг чурттардан куштар кээп эгелээр. Кыштаар куштар янзы-бүрү ырларын ырлажы бээр. Шынапла хөглүг үе. Шак бо өйде

бистиң төрөөн чуртувус Март сестиң байырлалын демдеглек турар. Ону чүгле бистиң чуртувуска эвес, харын делегейниң бүгү-ле чурттарынга база эрттирип турар.

Марттың сезин улус кезээде байырлап турбаан. Хаанныг тургузуг үезинде яды херээженнерге бо хүн аар-берге дарлал хүнериниң бирээзи бооп турган. Ол хүннү ааскежи болгаш эрге-шөлээ, хосталга дээш демиселдиң хүнү болдурган. Ынчангаш оон бээр-ле Марттың сезин байырлап турар ужуру ол.

Хаанныг тургузуг — Россияга 1917 чылга чедир турган төөгүлүг үе; *дарлал* — дорамчылар.

Сөзүглелди аянынг номчу.

1. Март 8-ти кандыг үеде байырлап турарыл? **2.** Частың баштайгы айында бойдуска кандыг өскерлишкиннер болу бээр-дир? Сөзүглелге даянмышаан, бодуңнуң эскериглериңни немеп, долу харыыдан бер. **3.** Бо байырлалды сээң өг-бүлөңде, клазыңда канчаар демдеглеп турарыл?

Март сес байырлалын таварыштыр аваңга тураскааткан дөрт одуруглуг шүлүктен азы байыр чедиришкининден бижээш, открытка хевирлиг каастап кыл.

Сонуургактарга

Л. Б. Чадамба баштайгы «Үжүглел», «Тыва дыл», «Төрээн чугаа» деп өөредилге номнарын тургузарыңга киржилгези дээш Д. Ушинскийниң медалы-биле шаңнаткан.

А. Даржай

Ава

Ажы-төлдүң чүрээн чылдыр
Ава дээрге Хүн дег чаңгыс.
Хүннүң изиг херелинден
Күжүр ие холу чылыг.

Авыралдыг ава кижии:
«Кызым-оглум канчап чор?» деп
Кыржаң соокта, ышкам хүндүс
Ажаанзырап човаан оرار.

Бүгү күжүн авазы дээш
Бүрүн четче үндүрзе-даа,
Чаңгыс дүне ажааганын
Чандырыпкан ындыг төл чок.

 Кыржаң — сооксумаар; *авыралдыг* — ажы-төлү дээш сагыш салып чоруур; *ышкам* — дунааргай, изиг; *чандырыпкан* — эгидип берген.

 Шүлүктү аянныг номчу.

 1. Ава кижиниң сагыш човаашкыны кым-биле холбашкан-дыр? Ол кижиниң амыдыралында кандыг черни ээлеп турарыл? **2.** А. Даржай ава кижини чүнүң-биле деңнеп турар-дыр? Деңнелгени тып. **3.** Аваның төлү дээш сагыш човаашкынын эгидип берип болур бе? **4.** Шүлүк каш строфалыг-дыр, сөөлгү строфаның одуругларының эге үжүктери канчаар дөмейлежип чоруур-дур?

 Ава деп сөске *кандыг?* деп айтырыг дузазы-биле катчып чоруур сөстөрни шүлүктен ушта бижи.

 Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Иван Салчак (1930—1994) — тыва уран чурулганың эгезин салган чурукчуларның бирээзи, чурукчу-график. Ол Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү. Тываның күрүне сүлдезиниң (1992) автору.

И. Салчак «Ава» деп линогравюразын 1968 чылда чураан.

Иван Салчак «Ава»

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ.
ХӨГЛҮГ ЧАЗЫМ

С. Сарыг-оол

Чаагай час

Хемнерниң суу дажый берген,
Хемчээн эртип, эриин ашкан.
Чулук үер бады келген,
Чуглуп, ырлап, хөглөп чыдар.

Арыгларда ыяш шупту
Аяннажып каастаныпкан:
Өңгүр ногаан торгу хептер
Өртемчейни шыва алган.

Көккүр торгу хөрээн шыпкан,
Хөвөң дег ак аржыыл кеткен
Хүрең-кызыл чодураалар
Хүлүмзүржүп ойнап турлар.

Хадыңнарның будуктары
Халаңайнып бады барган.
Салгын оожум аадарга,
Саглаңайнып ууттунмайн тур.

Көктүг чайның медээчизи
Хөглүг хектер ында-мында
Үнүн алчып, чаржалажып,
Үзүк чокка ырлашкылаан.

 Дажый берген — улгады берген; *өңгур ногаан торгу хептер* (шыва алган) — ногаан оът-үнүш; *хөвөң дег ак аржыыл кеткен* (чодураалар) — чодурааларның частып келген ак чечектери.

 Шүлүктү аянныг номчу.

 1. Часкы үеде хемге кандыг өскерлишकिनер болу бээр-дир? **2.** Аргада ыяштар чазын канчаар каастаныптар-дыр? **3.** Хектер чүнү медээлеп ырлажып турарыл? **4.** С. Сарыг-оол шүлүкке чүге «Чаагай час» деп ат берген деп бодаар сен?

 Час, хем, арга, чодураа, хадың, хек деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи. Бо сөстөрниң орус дылда шын бижилгезин сактып ал.

 Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Час келди

Чанган куштар ужуп келди,
Хөглүг чазым дүштү.
Чайырланган эрээн-шокар
Көвей чечек үндү.

Херелденген часкы хүнде
Дамырактар акты.
Хээлиг торгу хевин
Дазыр шыктар кетти.

Четтинишкеш, аңаа барып,
Чергелештир ойнаал.
Аян-чорук кылып, хөглөп,
Арыг агаар тынаал!

Дазыр — тас, оът-сиген үнмээн; чергелештир — дең, деңге.

Шүлүктү аянныг номчуңар.

1. Частың келгенин чүү медээлеп турар-дыр?
2. Час дүжерже, бойдуска кандыг өскерлиишкиннер болу берген-дир? **3.** Шүлүктүң автору силерге кандыг сүме кадып турар-дыр? **4.** Бо шүлүктүң утказы С. Сарыг-оолдуң «Чаагай час» деп шүлүүнге чооктур бе?

Дараазында домактарны кыдыраажыңга бижээш, орус дылче очулдур: Куштар ужуп келди. Чечектер частып келген. Дамырактар агып чыдыр.

Дараазында чижектерни ажыглап, «Час келген» деп кыска чогаадыгдан бижи: *хар, дамырактар, куштар, хек-даваннар, чаш көк, хүн дурту, эрэн, шылырадыр, хөглүг, узаан, цнген.*

В. Бианкини-биле

Ыяштарның байырлалы

Чазын ыяштар база-ла хүн караанга чынынып, байыр-чыскаалда кижилер дег, каастанып эгелээр. Теректерниң будуктарындан мочургалар борбайып, ногаан бүрүлөр үнүп кээр. Чаш хаактарның баштары алдынналып турар. Чодурааның чаражын чүү дээр — ак-ла чайт!

Хүн келген тудум-на, ногаан бүрүлөр көвү-деп-ле турган. Чаа бүрүлөрниң чыдының чаагайы аажок. Черден чаш көк болгаш чечектер база үнүп келир.

(Б. Хөвөңмей очулдурган)

Мочургалар — анай-хаак азы хадыңның сыргалары.

1. *Байыр-чыскаалда кижилер дег* — бо кандыг уран арга-дыр? **2.** Чазын теректер, чаш хаактар, чодураалар канчаар каастаныптар-дыр? **3.** Айтырыг домактары-биле пландан тургускаш, «Ыяштарның байырлалы» деп сөзүглелди эдerti чугаала.

Дараазында сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи: *ыяштар, теректер, хаактар, чодураа.* Оларның тыва-орус дылдарда шын бижилгезин сактып ал, аас-биле домактардан чогаат.

В. Бианкини-биле

Үш час

Хүн дурту узап, дүн дурту кыскалап, чылып эгелээн. А хүн бүрүдө-ле хүн дээрже улам бедип, ооң черже дүшкен херелдери дортталып, харны улам күштүү-биле соп эгелээн.

Бирги тиилелге — шөлдерге частың дүжери. Ол час шөлдерге баштайгы аландыларның көстүп кээри-биле эгелээр. Ынчан тааннар амырап, ынаар караңнадып-ла турарлар. Ооң соонда кара-баарзыктар болгаш хамнаарактар келир.

Тааннар хаайлары-биле черни соктап, карарган черлерде оттуп келген курт-кымыскаяктарны уштуп чип, амырап чоруурлар. Кара-баарзыктар дирлип келген насе-

комнарны тудуп чип, хамнаарактар үнүштер үрезиннери чыып чип чоргулаар. Аңдарып каан черлер ам-даа көк суг, ынчалза-даа оон чылыг бустар үнүп турар.

Ийиги тиилелге — хемнерге частың дүжери...

Хар шөлдерден дезип, дамырактар бооп маңнажып, хүн караандан чоогаларже чаштып, хемниң быжыг дожунуң адаанче кирип турар. Хемнер удуп чытпайн, бектелге алдынга күжүн чыып чыдар. Оон херилгеш, шимчеп-ле үнер. Хемге үгер-боо дагжаан дег болган соонда, кылын доштар буступ чаштагылай бээр. Хем хосталгаже үнүп, ыыт-дааш-биле доштарны үүрмектеп, буза үстүр-бүшаан, далайже алгаш хаптар.

Хемнерниң, хөлдерниң болгаш хөөлбектерниң ажыттынып хосталырын суг куштары четтикпейн манап турар. Суглар ажыттына бээрге, оларның чиир чемнери муңчок апаар-ла болгай.

Хемнер доштардан адырылгаш, улам-на улгадып орат. Удаваанда олар эриин ашкаш, шынааларны, шыктарны, чадаң ыяштарны шыва алы бээр. Ол болза хүннүң ийиги улуг тиилелгези-дир, а ийиги час — хемниң чазы-дыр.

Шөлдерде ам харның изи-даа чок. Хемнер катап эриктеринче киргилей берген. Ынчалза-даа кыш ам-даа дүжүп бериксевойн, бодунуң эртенги соогун айбылавышаан. Хар аргаларда,

хооргалдар эриктериниң хөлеге талаларында хүнден чаштынмышаан чыткылаар.

Хектер эде бээр, арга-арыглар ногаан-зымаар апаар, хараачыгайлар көстүп кээр, сөөлгү соок-биле капсырлаштыр чодурааның ак чечектери саглайып келгилээр. Хамык ыраажы куштар төрөөн чуртунче чанып келир. Арга-арыг хевин кеттиништер, айлаң-куштар чаагай чыттыг чечектер аразынга ырлажы бээр.

Ол дээрге хүннүң кышты баскан шиит-пирлиг үшкү тиилелгези-дир. Ол болза үшкү час — арга-арыгның чазы-дыр. Ооң сөөлүндө чай эгелээр. *(Б. Хөвөңмей очулдурган)*

Аланды — ала-хар, каранды; *чоога* — ыйгыл, өзен, ой чер; *бектелге* — бастырыг; *хооргал* — оорга; чоога.

1. В. Бианкиниң чогаалында частың дүжүп кээрин канчаар чуруп көргүскен-дир? Ол дораан азы чоорту дүжүп келир-дир бе? **2.** Частың келгенин бир дугаарында кайыын эскерип болур-дур? **3.** Шөлдерниң соонда ам каяа хар, дош эрип, час дүшкенин медээлей бээр-дир? **4.** Адак сөөлүндө частың кандыг медээчизин көргөш, час дүшкөн, удавас чай эгелээр деп чугаалап болур бис?

Клазыңар бөлүктөргө чарлып алгаш, дараа-зында темалар ёзугаар ажылдарны кылыңар: чурук чуруур, эдерти чугаалаар, темага дүүштүр шүлүк тыпкаш, аянныг номчуур. Оон кылган ажылдарыңарны деңнеп, түңнелдерден кылыңар:

1-ги бөлүк: Шөлдерниң чазы. **2-ги бөлүк:** Хемнерниң чазы. **3-кү бөлүк:** Арга-арыгның чазы.

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫНЫҢ БИЧЕ ХЕВИРЛЕРИ

Тывызыым — дытта, тоолум — дошта

 Тывызык дээрге чүвелерни, болушкуннарны өске чүвениң шынары-биле (өңү, хемчээли, хевири) деңневишаан, ойзу сөглээн шүлүк тургузуглуг улустуң аас чогаалының бир хевири. Чижээ:

Тывызыым — дытта,
Тоолум — дошта.

(Диин, балык)

1. Ала аъдым хыл кажаалыг.
2. «Дег-дег» дээрге, дээшпес.
«Дегбе-дегбе» дээрге, дегжир.

3. Бирде сен бар,
Бирде мен барайн.
4. Бош дагның үдү чеди.
5. Өг ишти шупту туткууш.
6. Үне калбаң, кире калбаң.
7. Дөрбелчин боттуг,
Дөрт чүзүн малдыг.
8. Үш алышкының экти дең.
9. Дашты кара,
Ишти кылаң.
10. Ак ховаганнар
Арга-дашты шыпты.
11. Дээр адазының
Тейи көстүп келди.
12. Дендии күштүг,
Девиденчиг үннүг.
13. Холу чокта, буду чокта,
Кончуг чараш чурук чураан.
14. Дөрт алышкы
Дөрт чүзүн.
15. Ак теве он ийи бодаган ийистээн.
16. Арыг ишти долу аскан эът.

17. Чиңгир кызыл торгу тоннуг,
Чигир-чимис амданныг.
18. Бора, талга астым,
Бопуякка куттум.
19. Кара тооргум ишти
Кадыг кара даш-ла.
20. Буян талдың
Будуу чүс.
21. Пар ыяштың чыды чаагай.
22. Аңгыс шөлүндө
Алдын баштыг хымыш тур.
23. Бодум борбай,
Бажым саглай.
24. Ыракты ырак дивес —
Ылап чоруктуг.
Берт черни берт-бежел дивес —
Бедик мербегейлиг.
25. Казыра дег боттуг,
Калчаа далай ыттыг.
26. Хыйт дээш,
Хымыжын алгаш барды.
27. Даалык-даалык чоруктуг,
Талдар карты чемиштиг.

28. Самдар эвес хирезинде
Чамашкызы көвей.
29. Мыйыстыг — аң эвес,
Салдыг — ашак эвес,
Сыргалыг — кадай эвес.
30. Орук баспас
Ойтаң каас.

Тывызыктажырының чуруму

Тыва чоннуң тывызыктажыры онзагай чурумнуг (башкы номчааш, тодаргай чижекке даянып, немелде тайылбырны кылыр):

1. Тывызыкты салыр.
2. Тывызыктың харызын тывар, а бир эвес тыппайн барза, баажызын айтырар.
3. Тывызыкты салган кижиге ооң харызының хамаарышкан бөлүүн айтып бээр, чижээ, өгде, кижиде, дириг амытанда, аъш-чемде.
4. Баажызын айтып бээрге-даа, тып шыдавас болза, дугуржулга ёзугаар тыппаан тала удур тывызык салыр — догааштырар.
5. Догааштырган тывызыкты удур тала тып шыдавайн барза, тывызыктарның харыыларын удур-дедир адажыр.

Тып көрүңерем, уруглар

Бистиң ада-өгбелеривистиң аас чогаалының база бир онзагай хевири — тывызык.

Бистер база тывызыктажып көрээлиңерем, уруглар. Канчап баар боор, ажырбас-ла болгай. Ындыг аа, уруглар? Харын де, ынчанмайн канчаар. Че, белен силер бе? Ол-ла болгай. Эр хейлер. Ынчаарга мен силерге дараазында тывызыктарны салыйн.

Дүрүмүнде болза тывызык бүрүзү тускай баажылыг болур чүве болгай, а мээң бо тывызыктарымның баажызы чок болуп турар. Ынчалза-даа тывызык бүрүзүнүң харызы тускай эге үжүктөрлиг, ону баажызы деп биллип алыр силер, уруглар. Тывызыктарны салып эгеледим-не, тывыңар че, уруглар!

Бойдустун бир хуулгаазыны

Хамык үнүш, оът-сиген — ылым-чылым. Хову-шөл, арга-эзим — шып-ла шыпшың. Кайыын-на ийик, бир-ле черден күш хайыралыг ыржымны-даа үревиткен.

Анаа турган оът-сиген, будук-бүрү аймаараксап, девидексеп, дүвүрей бээр. Аразында шылырткайнып сымыранчып, аян үннүг хөгжүм-ырын бадыра бээр.

Таваар-шөлээн олулар-даа ужур турбас. Дааш-шимээн улам дыңзыыр. Хайыра чок

сыылап, улуур, хамык үнүш, оът-сиген сал-бараннаар. Холу, буду, алыс боду көзүлбес-даа, коргунчуг ол хуулгаазынны тывыңарам!

Тыва эт

Өгбелеривистиң үе-дүптен чаглактаныр чери-дир. Хүндүс боорга, кыры ажык — дээр көстүр. Дүне боорга, ону дуглаар, дыдык черден түмен сылдыс карак базып, оюн эрээр. Аай-дедир көжерде-ле, амыр чүве, чазып, эптээш, чүдүргештиң чорувуттар.

Галина дээр бичии уруг хоорайдан каникулдап чедип келгеш, аңаа кирген. Ыңай-бээр көрүп тура, улуг тынгаш, мынча диген: «Кыры дыдык, соңгалар чок мындыг бажыңның кыжын соогу та кандыг. Ии, дадай!»

Чылдың бир эргилдези

Чанып келгеш куштар ырлажы-дыр. Чанаш куу арга-эзим, делгем шынаа чулук тыртып секперей-дир.

Аккыр негей тонун кеткен бүгү бойдус дери төктүп изиргенгеш, шак ол хевин солуй кетти. Дамырактар хөглүг агып, тааланчыг аян ырын борбаңнадыр бадыра-дыр.

Саазындан кылып алган хемелерин чаштар омак чарыштырып, сугга салыр. Эштип салдаан хемелерин өөрүшкүлүг үдей көрүп, бичии капитаннар чазык хүлүмзүрүүр. Чылдың кайы үези-дир, өңнүктерим?

Дөрт даванныг шынчы өңнүк

Ылым-чылым дүрлү берген чыткылаардаа, ынчап чыда тура халааш, оглангылаар. Ооң соонда шурагылап, оюн эрээр.

Талыгырда шимээн-даашты дыңнап кааптар, таан дыыжы кулактарлыг шынчы өңнүк!

Шын тыпканыңарны билип алыры кончуг бөдүүн. Тывызык бүрүзүндө абзацтарда карартыр парлаан улуг үжүктөр бар. Оларны узун дургаар тудуштур номчуптарыңарга, тывызыктарның харыызы үнүп кээр.

1. Тывызыктарның харыызын тыварыңга сеңээ чүү дузалады? **2.** Тып турган тывызыктарың чүнүң дугайында-дыр? **3.** Тывызыктарны тып тургаш, кижичүү чүвөгө өөренип алырың? **4.** А. Шоюнның тывызыктары улустуң тывызыктарыңдан канчаар ылгалып турар-дыр?

Номда чок ийи хире тывызыктан клазыңга тывызыктажыры-биле белеткеп эккел.

Сонуургактарга

Александр Шоюн 1990 чылдан бээр «Сылдысчыгаш» солуннуң кол редактору бооп ажылдап турар.

О. Сувакпит

Тывар сен бе?

— Тывызыктап берейн бе,
Тывар сен бе, эжим Очур?
— Тывызыңны ыдып берем,
Тыппазымза, догааштырайн.

— Кодан чылгы хоя берди.
Кодур аскыр туруп калды.
— Чараш ногаан бүрүлери
Чаржап дүшкен *терек* дийин.

— Кедээр каарга, доңмас эъдим,
Кезип чиирге, төнмес эъдим.

— Шапты-дөгөй хачы, бижээн
Шалый тудар *чаныың*-на-дыр.

— Чараа-чечен кежи бөрттүг
Чанывыста чанчын олур.

— Баажызы кайда чүвөл?

— Бажыңывыс иштинде-ле.

— Ол-даа черле тывызыкка
Орта дүүшпес чүве-дир оң!

— *Бажың дүгүн* көрүнчүккө
Барып көрөм, кандыг-дыр сен?

Чанчын (эргижирээн сөс) — генерал.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. Шүлүктү кандыг аян-биле бижээн-дир? **2.** Чогаалчы тывызыктап турар чүвөлөриниң кандыг-бир шынарынга даянган-дыр бе азы кандыг-бир чүве-биле дөмейлеп турар-дыр бе? **3.** Шүлүк каш строфадан тургустунган-дыр?

Бодуң тывызыктан чогаат. Сактып ал: тывызыкка чүвениң шынарын (өңү, хемчээли, хевири) айтыр, бир болза кандыг-бир өске чүве-биле деңнеп тургаш, тывызыктаар.

Л. Чадамба

Кым-дыр мен?

Ынак, чылыг бажыңныг мен —
Ыяш дыттың коңгулу ол.

Тодуг, чаагай чемиштиг мен —
Тоорук болгаш чочагай ол.

Торгу ышкаш хоюг дүктүг
Тонум чылыг — доңмас-даа мен.
Кулактарым сыргаларлыг,
Кудурукчуум сеглең, чараш.

Чораан чоруум — даалык, даалык,
Чолдуг чүвем — кашпагайым:
Чойган, пөштер уламчыырда,
Согунналдыр шурай бээр мен.

Аңнарның эң бичези мен,
Алдын ышкаш өртектиг мен.
Өлүктерниң бирээзи мен —
Өргүн хөй оол, тывыңар чээ?

 Коңгул — дииниң дыт хозунда чурттаар оран-савазы; *даалык* — дүрген, бурунгаар шурап маңнаары; *өлүк* — үнелиг кештиг аң; *өргүн* — дыка көвей.

 ? 1. Чүү деп дириг амытанны тывызыктаандыр? 2. Ооң омур-хевири чураан кайы одуруглар сеңээ дузалады, номчу. 3. Шүлүктүң сөс-домаан чеченчидери-биле кандыг деңнелгелерни ажыглаандыр, тып. 4. Ийи дугаар строфаны кичээнгейлиг номчааш, чуруктан чуру.

 Шүлүктү аянныг номчу.

 Диинни өскээр чүү деп адаарыл, бо сөстү орус дылче очулдургаш, орус-тыва дылдарда канчаар бижирип сактып ал.

 Диин дугайында дөрт одуруглуг шүлүктен азы ийи-үш одуруглуг тывызыктан чогаат.

Көгүдүглөр

 Көгүдүг — чаш уругну кылаштадып өөрөдирде, идик-хеп кетпес, аыш-чем чивес база ыглаган, могадыычал уругларны аргалаарда, улуг кижиниң аайынга кирип алырда, ажыглаар шүлүкчүгөштер.

Теп-теп, кежээкей,
Теве сарыг идиин кет.
Топ-топ, кежээкей,
Тонуң кет, чарашпай.

Ойнаарагын хепкерип аар
Орланымның өскенин.
Чараш кызын хепкерип аар
Чаражымның өскенин.

Каак-каак, кежээ кижиге,
Кадын чип аар, кежээкейим.
Чөкпек чемин чип аар
Чөптүгбейим, чарашпайым.

Аяк-шынаан боду чуур,
Аажок кежээ, силигбей.
Чугган аяан чодуп аар
Чүү кончуг, кежээкей.

 Көгүдүглерде бичии уругларны чаптап чассыткан сөстөрнү тып. А бодуң дуңмаларыңны чассыдарда, кандыг сөстөр ажыглап турар сен?

 Көгүдүглерни үн аянын сагып, аянын номчу.

 Бичии уруг кылаштап эгелээрге, кандыг көгүдүг ажыглап болурул? Ава-ачаң азы акы-угбаңның дузазы-биле ийи көгүдүгден кыдыраажыңга би-жээш, шээжи-биле өөренип ал.

Уругларның ырылары

 Уруглар ыры — уругларның оюн үезинде боттарының чогааткаш, ырлажып турар ырлары. Хөй кезии бойдус болушкуннарының дугайында ырылар болур. Оларны уруглар чаъс чаарга, дээр бүргээрге, хүн булут артынче кире бээрге, ырлажыр.

Дээр бүргей бээрге

Хүннээрек, хүннеп кел!
Хөлеге, көже бер!
Аккыр булут, бээр кел!
Кара булут, ыңай бар!

Чаашкын чаарга

Эчик-эчик, экис-экис,
Ээремнел, курай-курай!
Көк-ле шыгым чайтылазын,
Хөлде-хөлде, курай-курай!

Ховаганнап тургаш

Ховуй-хооп, ховуй-хооп,
Ховаганчык, кайда сен?
Ховуй-хооп, ховуй-хооп,
Холга тудуп алыр мен.

Могаттынып тургаш

Элек-элек, элекпей,
Эмин эрттир харамай.
Сээң-биле ойнавас мен,
Дыка чүдек кижидир сен.

1. Уругларның ырларында чүнүң дугайында ырлажып турар-дыр? **2.** Уругларның ырларында чүвелерни чассыды адаан кандыг сөстөр бардыр? **3.** Ырларның одуругларында эге үжүктөрүн көргөш, канчаар дөмейлежип (аяннажып) турардыр, чугаала.

1. Уругларның ырларын шээжилеп алгаш, таарзынган аялгаң-биле ырлап өөрөн. **2.** Эштериң-биле ойнап тургаш, чогааткан ырыңарны сактып бижи. Бир болза дөрт одуруглуг ырыдан чогаадып бижи.

БИСТИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИВИС

Төлевилелдин темазы: Тывызыктар болгаш үлегер домактарда саннар.

Кылыр чүүлдер:

- Клазыңарны ийи азы оон хөй ажылчын бөлүктөргө чаргаш, онаалгаларны үлежиңер:

1) Саннар таваржып турар тывызыктар чыыр, чижээ,

Беш алышкы дош чүктеди.
(Салаа, ооң дыргактары)

Он оолдуң
Ортаазы чаагай. (Ортаа-салаа)

2) Саннар таваржып турар үлегер домактар чыыр, чижээ,

Муң лаң орнунга
Чүс эштиг чор.

Ийи ыт аразынга сөөк кагба,
Ийи кижиге аразынга сөс сөглөвө.

3) Чыгган тывызыктар болгаш үлегер домактарга чуруктар чуруур.

- Ажылды кылгаш, бөлүк бүрүзүнүң онаалганын үнелеп сайгарар. Билдинмес чүүлдер бар болза, тайылбырлажыр.

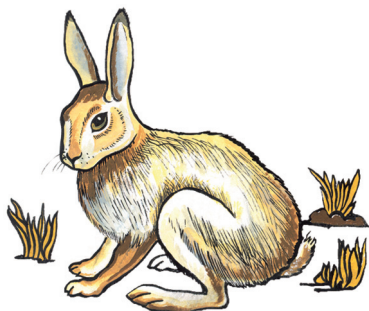
- «Тывызыктар болгаш үлегер домактарда саннар» деп номчугашты чыгган материалдарга даянып кылыр.

- Кылган номуңарны өске класстың өөреникчилеринге азы ада-иеңерге көргүзүңер. Эки кылган болзуңарза, клазыңар булунунга азып алыңар азы школа библиотеказынче дужааптыңар.

БИСТИҢ БИЧИИ ӨҢНҮКТЕРИВИС

Ю. Кюнзегеш

Койгунак

Шырыш дөзү хөртүктүг
Шыргай ишти аяңга
Ийи кулаа караңнаан,
Ийи караа борбаңнаан —

Сен, сен, койгунак!
Селбер ак койгунак!

Хову-шөлге даалыктаар,
Холу, буду майышкак,
Кокай көргөш, чашты бээр
Кокпа оруу шавышкак —

Сен, сен, койгунак!
Семдер ак койгунак!

 Шырыш — шыргай; *даалыктаар* — аът ыш-каш халыыр.

 Шүлүктү аянныг номчу.

 ? 1. *Койгунак* деп дорт адаваан болза, шүлүкте кайы одуруглардан ооң дугайында деп билип алыр сен? 2. Чүге койгунактың кулактары караңайнып, а карактары борбаңайнып чоруурул? 3. *Кокай* деп кайы араатан аңны ойзу адаан-дыр? Чүге кижилер чамдык аңнарны дорт адавас, а ойзу адаар деп бодаар сен?

 Орус, тыва дылдарда *койгунну* ойзу адаан сөстөрни улуг кижилерден айтырып бижи.

Чогаалчы Ю. Кюнзегештин «Койгунак» деп шүлүү уруглар ыры апарган деп билир сен, ынчангаш ооң аялгазын кым деп композитор би-жээнин билип алгаш, клазыңда эжиң-биле ырлап күүседиринге белеткенип ал.

Сонуургактарга

Ю. Кюнзегештин чогаалдары орус, моол, украин, казах, алтай, бурят, чуваш, хакас, якут дылдарже очулдуртунган.

А. Пушкин

Кушкаш

Өскен чуртум бурун чаңын
Өске черде көрүп тур мен:
Частың чырык байырында
Чараш кушту хостап, ыттым.

Бууккан хөңнүм часкарылды:
Чаңгыс-даа бол амытанга
Чаагай хостал шаңнаанымда
Бурганга чоп чарбыыр деп мен!

(Ю. Кюнзегеш очулдурган)

Бууккан — муңгараан, сагышсыраан; *часкарылды* — алаактырды (алаактырар), чардыктырды (чардыктырар); *чарбыыр* — хомудаар, буруудадыр.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. Шүлүктүң маадыры чүү чүвеге амырап, муңгак сеткили часкарлы берген-дир? **2.** Кушкашка каяа чурттаары эки деп бодаар сен: клеткага бе азы бойдуска бе? **3.** Бажыңында кушкаш тудуп турар кижиге кандыг дүрүмнерни сагыыр ужурлугул?

1. Сураглыг орус чогаалчы А. Пушкиннің уругларга бижээн кандыг чогаалдарын билир сен? Оларның аттарын ажылчын кыдыраажыңга бижи. Херек болза, библиотекага четкеш, ооң номнары-биле таныжып ал. **2.** Шүлүктү шээжи-биле өөренип ал.

О. Сувакпит

Шиижек оглу

Хемге эштири-биле кезек оолдар маңнажып-ла кааннар. Хүннүң изиинге шыдашпайн, хөйлеңнери-биле баштарын дуглагылап алгаш, чаш талдар чаны-биле чоруп олурда, хажыызынга чораан Болат алгыра берген.

— Шиижек оглун, шиижек оглун!

Оолдар эштин-даа, изиг хүннү-даа ут-тупкаш, ооң кырында-ла барганнар.

Куш оглунуң дугайында оон-моон чугаалар сөктү-ле берген:

— Уязындан үнген ышкаш-тыр.

— Чалгыны чедишпээн чүве-дир.

— Аарыг чүве эвеспе моң, кандаай пат чүвөл?

— Чүге деспес дээр сен, чалгыннары бодун угбас болган-дыр аа?

— Ужуп албас-даа болза, чүге кылаштавас дээр силер?

Чугаа хөрлээлезе-хөрлээлезе, мырыңай-ла төнчү чок барган.

Оолдарның бирээзи тургаш:

— Че, чоруулуңар, эъдин чиир, кежин кедер эвес, чоор силер ону — дээн.

— Шынап-ла, чыдар чүве чыдар-ла ыйнаан, сугже! — дээш, Монгуш хөйлеңин кымчыланы-кымчыланы халып-ла каан.

Оолдарның чамдыызы ооң соондан, иезин эдерген кулун дег, караш-ла дигеннер.

— Иези база чок, чем база тып чий албас амытанны чоорул ону, соп кааптар-дыр — деп, Салчак саналдаан.

— Ол-даа шын-дыр — дээш, Хертек кургаг будук сыга тырта берген.

Шиижек оглу ону-даа билбейн, бичии карактары борбаңайнып, чаш сарыг аксын аазадып алган, изиг хүнге шыдашпайн, эгиштеп чыткан.

— Чок, кээргенчиг чаш амытанны канчап өлүрер чүвел! — дээш, Болат шиижек оглун барып сегирип алган.

Ооң чалгыннарының бирээзи сынык болган.

— Көрбес силер бе, айыылга таварышкан амытан-дыр, ужар деп чыткаш, чалгынын сып алган-дыр, мону канчап өлүрер чүвел, ынча дээринден канчап ыятпас силер? — дээш, Болат оозун чемелей берген.

— Чаа, көгүве сен, аал! Ооң-биле чүнү чедип алыр сен? — дээш, Белек хемче чүгүрүпкен, оон соонче Хертек база халыпкан.

Болат чааскаан арткан. Шиижек оглун хөйлеңинге ораап алгаш, Болат бажыңыңга чанып келген.

Болат шиижек оглунга сүт ижирткеш, ылбыраткан хлеб хоюндузу-биле чемгерип каан. Оон эмчиге сынган чалгыннарын шарыдып алгаш, уязынга дедир аппарып каан.

Эртенинде келирге, ие-шиижек оглун чемгерип, буу-хаа ужуп турган.

Ийи хонганда, ону ап алгаш, база катап эмчиге чедирген. Сынган чери шору тутчу берген болган.

Шак-ла ынчаар он хире хонук эрткенде, демги шиижек оглу уязындан ужуп үнүп, боду чемненип турар апарган.

Бир-ле кылаштап чеде бээрге, шиижек оглу Болаттың эктинге кээп хонуп алгаш, ооң кулаан бичии аксы-биле тырткылап, мыжырадыр эдип, дүжер-даа хөөн чок олурган.

Болат биле шиижек оглу шак ынчаар өңнүктер болуп арткан иргин.

Хөрлээлезе-хөрлээлезе — өөскүзе (өөскүүр).

Оолдарның аразынга болган чугааны маадыр бүрүзүнүң аажы-чаңын сагып, аянныг номчуңар.

1. Болат биле шиижек оглу канчап өңнүктер болу берген-дир? **2.** Чогаалдың маадырларын адааш, оларга бодуңнуң хамаарылганны чугаала: ол кан-

дыг кижидир (тоомча чок, биче сеткилдиг, каржы, бодамча чок, кээргээчел, дузааргак), берге таварылгада оон дуза манап болур бе? 3. Сээң Болат ышкаш эжиң бар бе? Бар болза, чүге Болатка дөмейлээр сен? 4. Болат ышкаш болур дизе, кандыг болурул?

«Болатка чоргаарланыр мен» деп кыска чогаадыгдан бижи. Ажылды «Кижиди болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак-биле эгелеп болур сен.

М. Пришвинни-биле

Чараа-чечен

Бир-ле катап бистиң дамырак кара суувустуң эрии-биле чоруп оргаш, чадаң ыяштар адаанда чараа-чеченни эскерип каан мен. Ол мени база эскерип кааш, дүрүжүп чыдыпкаш, «тук-тук-тук» деп шимээн үндүрдү. Ол дааш ыракта автомобиль чоруп орган-биле дөмей болду. Сапыымны бичии дегзи кааптарымга, ол кыргыт кынгаш, инелерин сапыкка чызырадыпты.

— Аа, менче шоглаарың ол ышкажыл! — дээш, ону сапыым-биле дамыракче киир идиптим.

Ол карак чивеш аразында кырлаш кылдыр эргилгеш, эрикче, бичии хаван ышкаш, борбаңнадыр эштип чоруп кагды. Хаванның сиртинде сирбегер кадыг дүктери бар болгай, а чараа-чеченниң ооргазында чүгле инелер бар. Бичии шывык тыпкаш, ооң-биле чараа-чеченни шляпамче чууктап киирип алгаш, чаныптым.

Күскелер бистиинде хөй-ле болгай. Чараа-чечен күскелерни тудуп чиир чүве деп дыңнаан кижин мен. Ынчангаш мээңиинге тургаш, күскелерни ол тудуп чиир ыйнаан деп шиитпирледим.

Сирти — ооргазы.

1. Чараа-чечен канчаар камгаланыр-дыр?
2. Чараа-чечен кижиге кандыг дуза чедирип болурул?
3. Чараа-чеченниң даштыкы омур-хевирин дараазында сөстөрүн ажыглап тургаш, аас-биле чугаала: *чидиг, ине, шиш, борбак, думчук, чолдак, даваннар, өөк дег, карактар, бичии, кулактар.*

Чараа-чечен деп сөстү орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

Чогаадыкчы ажил. Эгези болгаш төнчүзүн чедир чогаат:

Бир-ле эртен... . Чараа-чечен инелеринде яблук шиштеп алган, өрээлди бир кылдыр маңнап тур. Уя-чыдынынга оозун аппарып кааш, ам база ... .

Дилгиниң чеми

Бүрүзү, дазылы болгаш чечээ янзы-бүрү кайгамчык оът-сиген: хек чажы, валерьяна, петров крест болгаш койгун капустазын Зинага көргүзөр дээш, өжегерээн эккелген кижини мен. Таптыг-ла койгун капустазының адаанга мээң ап чорааным кара хлеб кескиндизи чыткан чүвө: кажан хлеб албаанымда, аштап чоруур, а хлебтиимде чиирин уттупкаш, дедир ап чана бээр чаңныг кижини мен. А Зиночка койгун капустазының адаанга чыткан кара хлевимни көрүп кааш, элдепсинип кайгай-ла берген:

— Арыгга бо хлебти кайыын тып алганың ол?

— Элдепсинер чүү боор? Оон туржук арыгда койгун капустазы безин бар болгай...

— Койгуннуң...

— А бо дилгиниң хлеви-дир. Чип шенеп көр даан.

Оваарымчалыг дайнап шенээш, чип эгеледи.

— Дилгиниң хлеви эки-дир.

Кара хлевимни арылдыр чипти. Оон эгелээш биске мындыг болу берген: Зиночка ак хлебти шоолуг чивес, арыгдан дилги хлеви эркээримге, ону дооза чээш, мактап-ла үнер:

— Дилгиниң чеми бистиинден оранчок амданныг-дыр!

(К. Суттүг-оол очулдурган)

1. Аргада кандыг үнүштер үнүп турар-дыр?
2. Чүнү Зина дилгиниң хлеви деп бодап турар-дыр? Ол чүгө акызының чугаазын шынга алган деп бодаар сен?
3. Кандыг арга үнүштерин билир сен?
4. Чемге ажыглап болур кандыг үнүштер билир сен?
5. Кандыг эм үнүштер билир сен, оларны кандыг аарыгларга ажыглаарыл?

Оът-сигеннерниң аттарын ажылчын кыдыраажыңга бижи.

Сөзүглелди утказынга чоок кылдыр эдерти чугаала.

©ГБНУ МО РТ ИРЕНШ

ТӨӨГҮ БОЛГАШ ТООЛЧУРГУ ЧУГААЛАР

Төөгү чугаалар — болуушкуннарның болган үези болгаш чери билдинмес, маадырларының төөгүге турган-турбааны бадыткаттынмас, даап бодаашкыннарга үндезилеттинген улуг эвес хемчээлдиг аас чогаалының хевири.

Мечи сылдыс

(Төөгү чугаа)

Биеэ шагда Мечи черге турган чүведир. Бир-ле катап дээрже үнүп, ажыг соок дүжүрер деп барган. Ону билгеш, Мечини дээрже үндүрбес дээш, Аът биле Инек маргышкан дижир.

Аът тургаш:

— Адыр дуюглуг амытан ону черге чыпшыр базып шыдавас сен. Кош дуюглуг мен базып көрейн — деп дилээн. Инек адааргап хорадааш:

— Адыр дуюглуг-даа болзумза, аар амытан мен, черже киир базыптайн — дээш базар орта, Мечи тургаш:

— Чай-кыш дивейн, чашпан баштап, хаайың-биле хар чушкуп, оъттап чоруур сен, Инек — дээш, Мечи инектин адыр дуюунуң аразындан үне халааш, дээрге барып, соок дүжүрүп олуруп берген иргин.

Инек оон бээр-ле кастынып оъттавас, думчуу-биле хар чушкуп чоруур мал болган чүве дижир.

Биеэ — шаандагы.

1. Аът биле инек кандыг азырал дириг амытаннарга хамааржырыл: бода азы шээр? **2.** Инек чүге думчуу-биле хар чушкуп чоруур мал болу бергенил? **3.** *Мечи* деп сөстү кандыг чоок уткалыг сөзү-биле солуп болурул?

Мечи деп сөстү орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижип ал.

«Мечи сылдысты» эдерти чугаала. Ооң утказынга дүүштүр ийи айтырыгдан тургус.

Тоолчургу чугаа — дириг амытаннар, элдептиг аңнар, куштар, хуулгаазын күштер дугайында чугаалар Тоолчургу чугааларга дириг амытаннарның, куштарның бот-боттарынга дөмей эвес онзагай чүүлдерин тайылбырлаан боор.

Инек бүүрээ

(*Тоолчургу чугаа*)

Дүп бүдер шагда, хамык амытаннар бүүрек үлежип турганнар. Инек деп чалгаа амытан аңаа чүнүң-даа сөөлүндө шүжүңейнип кылаштап кээп-тир. Ынчангаш аңаа бүүрек артпайн барган болган. «Бүүрек чок канчап чоруур сен» — дээш, амытан бүрүзү инекке бүүрээн эскиттеп берген. Ынчангаш инектиң бүүрээ үүрмек, кожуп каан быжындылар дег болганы ол чүве-дир.

Дүп бүдер шагда — шаг шаанда; *эскиттеп берген* — кескиндилай кезип берген.

1. Тоолчургу чугаада болуушкун кажан болгандыр? **2.** Инекке чүгө бүүрек артпайн барганыл? **3.** Бо болуушкун кижиге чүнү угадып өөреткен-дир?

«Инек бүүрээ» деп тоолчургу чугааны аянныг номчу.

«Тыва мифтер болгаш тоолчургу чугаалар» деп номдан бир дириг амытан дугайында тоолчургу чугаадан номчааш, эдерти чугаалаарынга белеткенип ал.

ЭШТИГДЕ — ХӨГЛҮГ,
ЭПТИГДЕ — КҮШТҮГ

И. Крылов

Куу, Рак болгаш Шортан
(Басня)

Эжишкилер эви-деми дүүшпес болза,
Эгелээни ажыл-херээ чогуу бүтпес.
Эки херек бүдөр байтык,
Эрээ хинчек көөр.

Бир-ле катап Куу, Рак, Шортан — бо үш
Бир терге чүък сөөртүр дижип кээп-тир.
Чүзү боор ийик, үжелдирзи тергеленгеш,
Чүткүп-чүткүп, чөгел төнгөн, — чүьгү серт чок!
Хугбайыраан, үш чүкче чүткүп турган:
Куузу — дээрже, Шортан — суунче,
Рагы — черже.

Демниг болза, чүьгүн ууптар, чиик турган.
Чогум буруу кымда дээрзин уктааш чоорул,
Демги чүьгү шимчеш дивээн, хевээр чыдар.
Ол-ла харын хайлыг чүве!

(И. Медээчи очулдурган)

Эрээ хинчек — хилинчектээшкин, шаажы.

Басняны аянын номчу.

1. Эжишкилер найрал чок болур болза, чүү бүтпес-тир? **2.** Бир-ле катап Куу, Рак, Шортан-биле чүү болган-дыр? **3.** Бо басняның утказын кайы үлегер домактың дузазы-биле тайылбырлап болурул: а) Демниг сааскан тева тудуп чиир; б) Экиде эдержир, бакта кагжыр.

 Басняның маадырларының аттарын ушта бижээш, орус дылче очулдур. Кайы сөстү орус-даа, тыва-даа дылдарда ол-ла хевээр ажыглаар-дыр?

 1. Басняны шээжи-биле өөрөн. 2. И. Крылов-туң дугайында кыска дыңнадыгдан бижиге: кажан, каяа төрүттүнген; кандыг баснялар бижээн, оларның кол темалары.

 Басня — чагып сургаан азы шоодуп сойгалаан аянныг ойзу чугаалаан шүлүк азы кыска чугаа.

Л. Толстойнуу-биле

Адазы болгаш оолдары

(Басня)

«Эптиг-демниг чурттаңар» — деп, адазы оолдарынга чагып-тыр. Оолдар ону-даа тооваан чүвең иргин. Адазы хараган ширбиил эккелдирип алгаш:

— Ам мону сыйыңар че — деп-тир.

Оолдар ону сыгар дээш, чөгелин төткен, ширбиилди сып чадап каан. Ынчаар орта адазы ширбиилди часкаш, тарады чажыпкаш:

— Ам чаңгыстап сыйыңар — деп дужааган.
Оолдар, чаңгыс-чаңгыс хараганнарны чүү боор, белени-биле сый тырткылап каапкан.

Оон адазы оолдарыңга:

— Ам билип алдыңар бе? Бир эвес эптигдемниг чурттаар болзуңарза, силерни кым-даа тиилеп шыдавас, а бир эвес эп-найырал чок, бактажып, сагыш-сеткилицер аңгы-аңгы болур болза, чүге-даа аштырар силер — деп чугаалаан.

(А. Кызыл-оол очулдурган)

Чөгелин төткен — күжү төнгөн.

1. Адазы оолдарыңга чүү деп чагып тургандыр? **2.** Оолдары чүнү билип алзын дээш, баштай ширбиил, оон чаңгыс-чаңгыс хараганнарны сый тырткыладып турганыл? **3.** И. Крылов биле Л. Толстойнуң баснялары чаңгыс темага бижиттинген деп бодалды канчаар бадыткап болурул?

«Мээң клазым найыралдыг» азы «Мээң өг-бүлөм демниг» деп кыска чогаадыгдан бижи.

О. Сувакпит

Айбааңгы

(*Басня*)

Адыр дыттың будуун орта
Айбааңгы-даа сыңнып ора,
Ажыг сооктуң чыварыңга
Аажок доңгаш, хөңнүн чазаан:

«Кандыг кончуг соок чүвел,
Хамык бодум доңа бердим.
Даарта чылыг уя туткаш,
Таптыг чурттап көрейн, ой».

Эртенинде чылыг болган,
Эрес кирип, уя тутпаан.
Далбааңадыр калгып чорааш,
Дайнаттынып чемнеп хүнзээн.

Кежээликтей соок чывар
Кээргел чокка хаарып кээрге,
База катап хоозун ырын
Бар шаа-биле ырлап орган.

Айбааңгы-даа ындыг-ла ыйнаан,
Аргазынга чоруур-ла ыйнаан.
Ажыл-ишке ындыгларның
Ажыы биче болдур ийин.

Айбааңгы — бичии селбегер үгү.

Басняны аянный номчу.

1. О. Сувакпиттиң «Айбааңгы» деп баснязының утказы чүү деп тоолга дөмей-дир? **2.** Кандыг кижини айбааңгыга дөмейлеп болурул? **3.** Кандыг үлегер домак-биле бо басняның утказын дамчыдып болур-дур? **4.** Басня анаа шүлүктен канчаар ылгалып турар-дыр?

Басняны шээжи-биле өөрөн.

ОЙНАКСАНЧЫГ ОЮННАРЫМ

К. Ондар

Ойнап чору

Кажыктарым
Хапта долу.
Кандыг оюн
Кагжыр бис, эш?

Аъттарывыс
Чарыштырып,
Адааннажып
Салыылам че.

Өшкү-өшкү,
Өөдежогун.
Аайлашты —
Аът дүштү.

Хой-ла, хой-ла боор,
Хомуданчыын.
Ам база
Аът болду.

Удуг сенде
Болду, эжим.
Бодалажып
Улай ойнаал.

Кажыктарың
Октай бербе.
Хапка суккаш,
Ойнап чору.

Бодалажыр,
Кажык адар —
Бодал херек
Кажар оюн.

Адааннажып — маргыжып, чижип; *бодалажып* — бода мал деп.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Кажык-биле кандыг оюннар ойнап болур-дур? **2.** Шүлүкте адаан оюннарның кайызын ойнап билир сен? **3.** Кайы байырлалда кажык-биле албан ойнаар ийик? **4.** Шүлүк каш строфалыг-дыр база одуругларының эге үжүктери канчаар аяннажып чоруур-дур?

Шүлүктү шээжи-биле өөрен.

Матпаадыр

Матпаадыр паштаныр,
Бажы-Курлуг манаар,
Ортаа-Мерген одагланыр,
Уваа-Шээжең уруктаар,
Биче-Мөөмей бүүрек-баарак чиир,
Чээрген-чаарган чыыр,
Арбай хоор, арбай хоор! —

дээш, адыш ортузун кижиргендир дырбааш, олурган эжиниң чудуруун дыңзыг туткаш: «Чуп-

чудурук», билээн туткаш: «Бип-билек», кырызын туткаш: «Кып-кыры», өжүнүн туткаш: «Өп-өжүн», чарнын часкааш: «Чап-чарын» дээр. Оон эжинин холун өрү көдүрө аарак: «Тас колдук» дээш, колдуун кичигелээр.

Матпаадыр

Матпаадыр балыктаар,
Бажы-Курлуг малдаар,
Ортаа-Мерген от салыр,
Уваа-Шээжең уран-шевер,
Биче-Мерген бижик көөр —
Кылбас-тутпас чүвези чок
Кызыл-Маадыр алышкылар.

1. «Матпаадыр» деп оюн үдээн чугаада салаа бүрүзү кандыг аттарлыг-дыр? 2. Салаа бүрүзү кандыг ажилдыг-дыр? 3. Беш салааны чүгө Кызыл-Маадыр алышкылар деп адааныл? 4. Бажыңында чүгле сээң кылыр ажылың бар бе?

Кожа олурар эжиң-биле «Матпаадырны» аянын чугаалап тургаш, ойна.

«Матпаадыр» деп оюн үдээн чугааның кайы-бирээзин шээжилеп алгаш, аянын чугаала. Бо оюнну дуңмаңга өөредип каар болзуңза, кончуг эки.

Оюн үдээн чугаа — салаалар-биле ойнаар азы шимченгир оюннарны үдээн чугаалар. Чижээ, «Алагатай», «Чыдыг кодан», «Аскак-Кадай», «Согур аза» деп оюннар.

КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН

Е. Танованыы-биле

Хөөкүй хөкпештер ужун мегелепкеним

Бир-ле кичээлде башкы делегейниң янзы-бүрү ораннарының, ында чурттап турар кижилериниң, дириг амытаннарының болгаш агаар-бойдузунуң дугайын чугаалап турган. «Мурнуу чүкте изиг оранда хүн кижиниң тейинде чырып турар. Оът-сигени кижиден бедик. Ында кончуг улуг чыланнар кижини-даа, аңны-даа ораай тырткаш, бооп чиптер» — дээрге, «Пу-хайд, хей оран-дыр оң» деп бодап орган мен. Ооң соонда башкы Соңгу чүк деп оран дугайын чугаалай берди. «Ол Соңгу чүкке хүн каш-даа ай иштинде үнмейн баар, а соогу дээрге кедергей, ужуп чораан куштар дошталдыр доңгаш, черге төк кээп дүжүп турар» — деп, башкы тайылбырлай-дыр.

Мен ону дыңнааш, өг чанында үргүлчү чыгып келген мыжырткайндыр эткилеп оорар бичии бора-хөкпештерни дораан сактып келдим. Ындыг хензиг чүвелер канчапла кыштың кончуг чыккылама соогунда доңуп калбастар ирги деп кээрге, оларга тараа чажып бээр турган мен. Башкының Соңгучүк дугайында чугаазын дыңнааш, ол хөкпештерни кээрге, караам чажы безин бүлдеңейни берген. Ону бүдүү чоттунуп олурумда, башкы эскерип каапкаш, айтыра-дыр:

— Сен чүге ыглай бердиң?

Мен чүү деп-даа харыылаар аайын тыппайн, чанымда Чунакче көрдүм. Ол менче кочулаан дег көрдү. Улуг уруг хөкпештер кээргээш, ыглап оорар деп барза, ыянчыг-ла болгай деп бодааш, дүрген-не мени дүүн чудуктан аңдара идипкеш, четтирбейн барган бо Чунакты тудуптум.

— Бо оол мени шанчыпты, башкы — дидим.

Чунак алгырып-ла үндү:

— Мегелеве, уруг, мен сеңээ дегбедим чоп! Мегелээри ол-дур, башкы — дээш, Чунак менче карактарын чидиди көрүпкөн, халып келир чыгы олур.

— Соксаңар, кичээл үезинде чүге содаалажып оорар улус силер, эштериңерге шаптыктаваңар — дээш, башкы бисче шыңгыы көргүлээрге, ытташпайн барган бис.

Чапсарда даштыгаа үнүп кээримге, Чунак бо халып келди:

— Чүге мени мегеледиң, уруг? Ма, бодур! — дээш, эктимче чаа-ла тудускаш, ыдып чоруй барды.

Аарышкылы дендии-даа болза, ыглаваан мен. Шынап-ла мегелепкен буруулуг кижиге шиткелди чүктээр апаар-ла болгай. Буруум-ну иштимде миннип турзумза-даа, оомну Чунакка көргүспедим.

Коңга эдипкен. Кичээл үезинде томаанным кончуг болган. Буруулуг кижиге чүнү канчаар боор. Чунак база менче шоглавайндыр. Ынчан чурулга кичээли чүве. Чурутунуп олурумда, карандажым бажы сыйлы берген. Ооң өзөөн көзүлдүр ыяжын хемирип алыр дээш, кидин-не аксымче сугар деп чорумда, Чунак карандашты холумдан ушта соп алгаш, доңгураан ажыткаш, ону сүвүртүп берди. Бодаарымга, ол мени аартыр шанчыпкаш, буруузунуп оорар хире. Ооң соонда Чунак-биле содаалашканым билбейдир мен. Хөкпештер ужун ону мегелепкеш, буруузунганым борта салдарлыг болган чадас. Черле ынчаш, мегелээри багай дээрзин кырган-авам база угаадып-ла чораан ийин.

 1. Чогаалдың маадыры уруг чүге башкызын мегелепкен-дир? 2. Уругнуң хөкпеш ужун мегелепкенин өршээп болур бе? 3. Уруг мегелепкенин буруузунуп, кандыг түңнел кылган-дыр? 4. Сен

бодуң бир-ле чүве ужун мегелеп көргөн сен бе? 5. Чунак, уругну шанчыпкан дээш, буруузунуп турар бе? 6. Бо чогаалдың кол бодалы кайы домакта сиңген-дир, ону тыпкаш, номчу.

Сөзүглелдин утказын эдerti чугаала.

Сонуургактарга

Чогаалчы Екатерина Танованың шүлүктеринге 30 ажыг ырыларны А. Танов биле В. Танов бижээн: «Анай-Хаак», «Койгунак», «Сылдыс-Шокар», «Чуңгуда», «Чаъстыг чай», «Бора-Шээлей», «Сайзанак», «Артыш» дээш оон-даа өске.

А. Гайдарныы-биле

Тимур болгаш ооң командазы (Үзүндү)

Чер чырып келген. Кадарчының ыяш эдискизи эткен. Сүт садар кадай хаалгазын ажыткаш, инээн хөй инектерже сүрүп бар чораан. Ол кадай булуң артынче ээр чай албайн чорда-ла, беш бичии оолдар куруг демир-хууңнарын кыңгыратпазын орал-

дажып, шыргай хараганнар аразындан үне халыжып келгеш, кудук суунче салчып-ла кааннар.

— Сугну сордур!

— Эккел!

— Ал!

— Тудуп ал!

Соок сугну кызыл-даван буттарынке чай-гылдыра-чайгылдыра, бичии оолдар херим иштинче салчып киргеш, демир-хууңнарын сандан ыяштан кылган доскаарже доңгайтыр тудупкаш, саадавайн-даа, кудукче катап-ла маңнажып турганнар.

Кудук сордурар чүвениң тудазын чапсар чокка долгааш, суг-дер болу берген Сима Симаковка Тимур маңнап келгеш, айтырган:

— Силер Колокольчиковту маңаа көрдүңөр бе? Чок бе? Ынчаарга ол эрттир удаандыр. Дүрген, далажыңар! Кырган кадай ам дедир ап чедер.

(Н. Тембирек очулдурган)

Сандан ыяш — ыяштың ады, орус дылда *сандал* дээр.

1. Үзүндүде болуушкун кажан болуп турардыр? **2.** Сүт садар кадай кайнаар чорупканыл? **3.** Тимурнуң командазы кадайга кандыг дуза чедирип турардыр? **4.** Оолдар дузаны канчаар чедирип турардыр? **5.** Кырган-аваң сугга дузалажып турар сен бе? **6.** Сээң клазың кырганнарга дузалажып турар бе? **7.** «Тимуржу ажыл» дээрге кандыг ажылыл?

ӨСКЕ ЧОННАРНЫҢ ААС ЧОГААЛЫ

Эң эки белек

(Узбек улустуң тоолу)

Шаг шаанда садыгжы чурттап чораан чүвең иргин. Ол үш кыстыг чүве-дир. Бир-ле катап ол садыг херээниң аайы-биле ырак черже чоруур апарган. Уругларын кый деп алгаш, чугаалаан:

— Уругларым ырак чурттар баар деп бардым. Кандыг белек чыгыр силер, чугаалаңар.

— Меңээ эң эки торгу хендирден эккеп бээр сен! — деп, улуг уруу алгырган.

— А меңээ платье даараар эң чараш торгудан! — деп, ортун уруу алгырган.

— А сеңээ кандыг белек эккеп бээр мен? — деп, садыгжы хеймер уруундан айтырган.

— Бодуңар-ла дириг болгаш кадык чанып келзиңерзе, меңээ чүнүң-даа херээ чок, ачай. Меңээ белек бериксээр болзуңарза, ол черге чип чораан бооваңардан хүлдү чыып, хапка уруп алгаш, эккеп бээр силер — дээрге, садыгжы кайгап каан, ынчалза-даа удурланмаан.

Ол ырак чурттарга дыка үр чоруп келген. Чоруун чогуруп алгаш, улуг уругларынга улуг өртектиг белектерни садып алгаш, эеп чанып келген.

Аалында уруглары ачазының чанып кээрин четтикпейн манап органнар. Чанып келгеш, улуг уругларынга белектерни харам чокка сөңнээн. А бичии уруунга аазаны-биле хүлүн берген.

— Сээң дилээңни күүсеткен мен, уруум, ынчалза-даа ындыг белек меңээ ыядынчыг-дыр.

Уруу чүнү-даа ыттавайн, ыдын кый дээн. Ыды чедип кээрге, аксын ажыдып каан хап сунган. Ыт хүл чыттапкаш-ла, ойда дүжөр болган. Ынчаар орта хеймер уруу ачазынче көргөш, мынча дээн:

— Бир эвес бо хүлдү боова-биле кады чипкен болзуңарза, аарый берип, харын-даа мырыңай өлү берип-даа болур турган-дыр силер. Меңээ эки белек ол-дур!

Садыгжы оон эгелээш, хеймер уруунга улам ынак апарган.

(Ш. Даржай очулдурган)

Сөңнээн — белекке берген.

1. Чүге бо тоолду «Эң эки белек» деп адааныл? Садыгжының хеймер уруунга чүү чүве эң эки белек болуп турар-дыр? Бодалыңны тоолда домактарны ажыглап тургаш, чугаала. **2.** Тоолду кезектерге чарып, айтырыг домактары-биле пландан тургус.

План ёзугаар эдerti чугаала. 3. Бо тоолду ёскээр адаар турган болза, кандыг ат бээр сен?

Тоолда диалогтарны рольдар аайы-биле аяныг номчуңар.

«Эң эки белек» деп узбек улустуң тоолу чүү деп орус улустуң тоолу-биле дөмей-дир, эки бодангаш, чугаала. Ук тоолдар чүзү-биле дөмейлежип турарыл, делгеренгей харыыдан бер.

Үш угбашкы

(Татар улустуң тоолу)

Үш уруглуг ядыы кадай чурттап чоруптур. Оларны чемгерер, хепкерер дээш, ол уйгу-чыдын билбес турган. Үш уруу билдиртпейн-даа, хараачыгайлар дег кашпагай, ай дег чырык арын-шырайлыг бооп өзүп кээп-тирлер.

Иези дың кара чааскаан артып каап-тыр. Чанында, сарыг Дииңчигештен өске, кымдаа чок. Чүгле оозу-биле чалгаа чазып чугаалажыр турган.

Каш чыл эрткенде, хөөкүй ие кырып калган. Бир катап хөлчок аарый берип-тир. Ава:

— Күжүр, Дииңчигежим, мээң уругларымга баргаш келем. «Дүрген чедип кээп көрүңер» деп чугаала — деп-тир.

Дииңчигеш баштай улуг уруунга баргаш, авазының дилээн дамчыдып-тыр. Уруг улуг тынгат:

— Барып болур ийик мен, ынчалза-даа баштай бо ийи тазымны чуп кааптайн — дээн.

— «Ийи тазымны чуур мен» деп дээ! — деп, Дииңчигеш хорадай берген. — Оларың-биле-ле чоруп көр! — дээн.

Тазтары хеп-хенертен столдан тура халыш-каш, уругну демнежип сегирип ап-тырлар. Уруг черже барып ушкаш, чараа-чечен кылдыр хуула бергеш, бажыңындан үндүр союп чоруп каан.

Дииңчигеш ортун уруунга халып келгеш, авазының дилээн дамчыткан.

— Ой, бо дораан-даа болза авамга чеде бээр ийик мен, ынчалза-даа чайым чогу кончуг-дур: ярмаркага кедер хеден даарап алыр дээн кижидир мен ийин.

Дииңчигеш ажына бергеш:

— «Хеден аргыыр мен» деп дээ! Бүгү назынында-даа болза ынчаар аргыттынып чорам — дээн.

Ортун уруг ээремчигей кылдыр хуула берип-тир.

Дииңчигеш хеймер уругга барган. Оозу далган тудуп-тур.

Муңгаранчыг медээ дыңнааш, уруг чаңгыс сөс-даа чугаалавайн, холдарын-даа аштап албайн, ол-ла хевээр авазынче маңнап каап-тыр.

Авазы дириг турда, хеймер уруу чеде бергеш, оозун аажок өөрткен.

— Кижилерге кезээде өөрүшкүден сөңнеп чор, уруум, ынчаарда кижилер сени-даа, уруг-дарыыңны-даа хүндүлээр, ынак болур — деп, авазы аңаа чугаалаан.

Шынап-ла, хеймер уругну улус аажок үнелээр турган, ол дыка үр чурттаан. А кажан өлүр үези чедип кээрге, ол алдын ары кылдыр хуула берип-тир.

Чай боорга-ла, ол кижилерге ары чигири чыып бээр турган, ооң холдары үргүлчү чигирзиг чоруур.

Кыжын бүгү чүве сооктан доңгаш, өлүп турда, ары дүште-даа чок чылыг өөнге удуп чыдар, оттуп келгеш, чигирин чип аар турган.

(Ш. Даржай очулдурган)

Хеден — шоодай даараарда ажыглаар пөс.

1. Кадайның улуг биле ортун уруунга Диинчигеш чүге хорадаан-дыр? **2.** Авазынга дуза чедирер дээш, кайы уруу дораан халып келген-дир? **3.** Кадайның хеймер уруун улус чүге аажок үнелээр турганыл? **4.** Үш угбашкының кайызы сээң сеткилицге таарышты, чүге, бодалыңны элээн делгемчиди чугаала.

Авазының уруунга чагыын ыткыр аянныг номчу.

1. Ада сөзүн ажырып болбас,

Ие сөзүн ижип болбас —

деп тыва үлегер домак биле татар улустуң «Үш угбашкы» деп тоолунуң утказында дөмей чүүл бар бе? **2.** «Авамның дузалакчызы мен» деп кыска чогаадыгдан бижи.

ЧОНУМ ЧААГАЙ ЁЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫ

О. Саган-оолдуу-биле

АҢЧЫНЫҢ ЧУГААЗЫ

(«Ужуражыышкын»

деп чечен чугаадан үзүндү.)

Бир катап аңнаар дээш, чагырлыг боомну чүктээш, чаңгыс доруг аъдымны мунгаш, хөрөктээжимни кеткеш, улуг таңдымче чортуп үнер деп тур мен. Чоруур деп турумда, авам тургаш:

— Оран-таңдыңга эки чалбарып чоруур сен, оглум — дээш, кыдыы үстели берген кара хууңчугажыңга сүдүн алгаш, тос-караа-биле дөрт чүкче чашкаш, — ак баштыг алдын таңдымга ак сүт чажыымны чаштым... —

деп бүдүү чугаалап, тейлеп тур. Аалымдан үнеримде, авамның аайынга кирип, артыш-биле саң салгаш, боомнуң аксын артыжап алгаш, аъттангаш, улуг кара хемниң бажын шиглей чортуп чоруп-ла кагдым.

Кат-чимис, хады, пөш шыпкан бедик таңдының эдээнге чедип келгеш, улуг көк пөштүң чанынга дүшкеш, одагланып алдым. Үш борбак даш эккелгеш, ожук кылгаш, от оттулуп алгаш, кара шайымны хайындыргаш, пөш дөзүнге олуруп алгаш, шалырт-кайндыр аартап олур мен.

Ол олурумда, аъдым кулаа сүүреңейнип, куду көрүп тур. Хая көрнүп кээримге, чолдак кара боозун чүктеп алган, улуг куу таалыңын арттынып алган аңчы хап идиктиг, чолдак куу хөректээштиг, боду мөге шыырак шинчилиг эр эзерин шыңгырткайндыр чортуп олур. Ол-ла чоруткаш, мээң одаамга кээп дүштү. Аъдын ында шетте баглааш, таалыңын дүжүргеш, аъдының чанынга салып кааш, менче кылаштап олурда, Тываның ёзузунда бодундан улуг кижини мендилеп, мурнай хүндүлээр ужурлуг деп чаңчыккан аайым-биле мендилештим.

Чагырлыг (боо) — чактыр боо, *таалың* — аъттың эзериниң соонга арттынып алыр, эът, аъш-чем сугар ийи талалыг барба.

1. Аңнап чоруур дээш, аъттанып турган оглунга иези кандыг чагыг-сөзүн берип турар-

дыр? **2.** Аңчының авазы ооң орук-чоруу эки болзун дээш, кандыг ёзулалды кылып турар-дыр? **3.** Аңчы аалдан үнерде, кандыг ёзулалды кылгандыр? **4.** Тайгага улуг кижиге таварышкаш, аңчы кандыг ёзулалды сагып турар-дыр? **5.** Чолукшулга ёзулалы деп чүл?

Чолукшулга ёзулалыга ажыглаар диалог хевирлиг чугааны тыпкаш, ажылчын кыдыраашка бижи. Билдинмес сөстөрни башкыдан азы авачандан айтырып ал.

Тыва чоннуң кандыг ёзулалдарын сээң өг-бүлөң сагып чоруурал, ооң дугайында делгерөңгей чугаала.

Сонуургактарга

Олег Саган-оол «Ак-көк хемниң кижилери» деп баштайгы тыва кинонуң сценарийин бижишкен.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. ЧАРАШ ЧАЙЫМ

Э. Кечил-оол

Чечектерим

Тарып алган чечектерим
Таанда чараш: сеглең-сеглең!
Салгын-хатка сергектерим
Чайганы бээр: хөлбең-хөлбең!

Чалбыыш өңнүг чечектерим,
Чаныңарга барайн-барайн.
Сагыжымны улам хандыр
Чаагай чытты тынайн-тынайн!

 Сергектерим — омактарым; *чалбыыш өңнүг* — кызыл.

 Орус дылдан тыва дылче очулдурган чечектер аттарын бижээш, сактып ал: *ромашка* — хой караа азы ромашка, *пион* — шеңне, *жарки* — хүн-эдерер, *одуванчик* — хадыыр-сарыг, *подснежник* — хек-даван.

 1. Чогаалчы Экер-оол Кечил-оол шүлүктүң 1-ги строфазында өттүнүг сөстөрүн чүгө ажыглаанын тайылбырла. **2.** «Чечектерим» деп шүлүктүң сөстөрүнө таарыштыр шимчээшкиннерден чогааткаш, аянныг номчувушаан, сула шимчээшкинден клазыңга кылдырт. **3.** Ажылчын кыдыраажыңга шүлүктүң одуругларындан чечектерни чарашсынып чураан сөстөрни ушта бижээш, оларга дүүштүр чуруктан чуру.

Э. Кечил-оолдун «Чечектерим» деп шүлүү уругларның ынак ырызының бирээзи, ынчангаш ооң аялгазын бижээн композиторнуң адын билип алгаш (музыка башкызы азы ава-ачандан), аянныг ырлап күүседиринге белеткенип ал.

С. Сурцун-оолдуу-биле

Диң оглу

(Үзүндү)

Шериг-оол диңни холундан салбаан. Ширтек кырынга салгаш, селбегер дүктер-лиг кулаан, кара кудуруун чылбыйты суйбагылаан. Ынчап турда, кырган-ачазы чедип келген. Шериг-оол аңаа диңни көргүскен.

— Кайыын тып алдың? Каям моң, кандаай чүвөл, дириг-даа ышкаш.

Оон адыжынга салып алгаш, кезек шинчилээн.

— Өзээниккен, хырны аш. Иезин ышкынгандыр күжүр. Сүттен чылыт шымда...

Сүттү диизеге куткаш, аңаа марля өттүргөш, ооң ужун аксынче арай деп киирген. Диң оглу баштай амданнанган, ооң соонда ийи-чаңгыстап сора берген. Кезек болганда, улуг-улуг, хоюг кара карактарын алараңнадып эгелээн.

— Ам болзун, оглум. Дуу хааржак иштинге суп каг. Аңаа деттиксин.

Шериг-оол шынап-ла кырган-ачазының аайы-биле орун бажында чыткан шуугай хааржактың дүвүнге дүк салгаш, диң оглун

аңаа камныы кончуг суккаш, чүък адаанга салып каан.

— Иези канчап барган чоор, кырган-ачай?

— Кандыг-бир араатан аң ийикпе азы куш тудуп чипкен-дир.

Эртен оттуп келгеш, Шериг-оол теппиже-ле хааржаан ажыткан. Диң оглу карактарын дапыладып, арай хоюксаар, дезиксээр сагыштыг болзажок, шагзыргай хевээр, шимчээр дээш-даа шимчеп чадаан.

Чүгле үш хонуп чорда, оозу шуут-ла сегереп эгелээн, карак-кулааның хөглүү-даа кедергей. Ыңай-бээр халып, хааржактың бичи дыдыындан бакылап турар апарган. Хевирин бодаарга, үнерин, боштунарын кызып турар ышкаш.

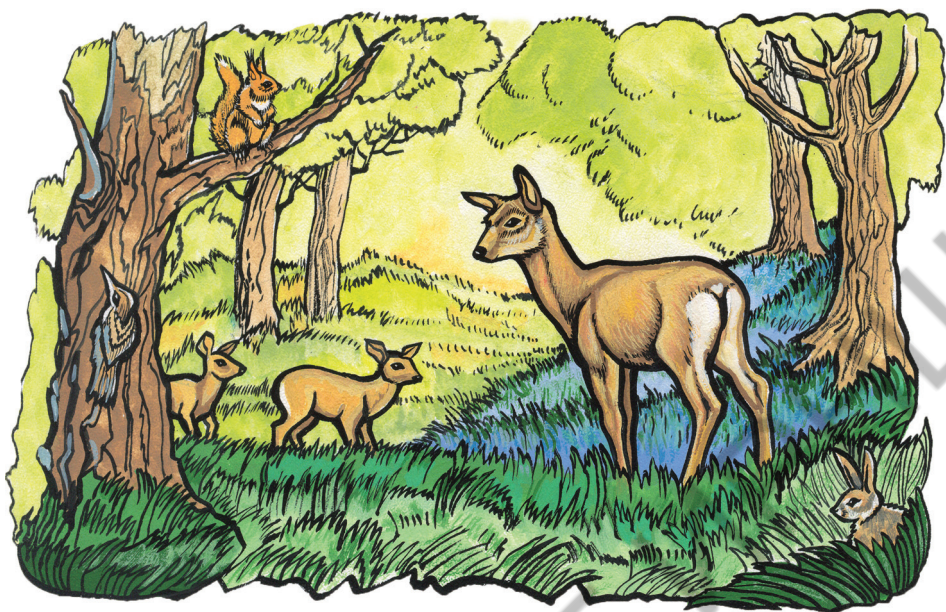
 Өзэниккен — аажок аштаан; *деттиксин* — миннип келзин; *шуугай* — калбак ыяш, фанера.

 1. Шериг-оол диңни тып алырга, баштайгы ийи хонукта ол кандыг турган-дыр? **2.** Үш хонганда, диң оглу канчаар өскерли берген-дир? **3.** Кырган-ачашкылар диңни канчаар секпередип алган-дырлар? **4.** Бо чогаалга даянып, «Кижиге — бойдуштуң өңнүү» деп бодалды канчаар билип турарыңны чугаала. **5.** Чогаалдың маадырларын адааш, оларның кылган чүүлдеринге үнелелден бер, оларны кандыг кижилер деп болур-дур?

 Сөзүглелге пландан тургускаш, эдерти чугаала.

Сонуургактарга

С. Сүрүң-оол П. Ершовтуң «Мөгенниг аътчыгаш» («Көнөк-горбунок») деп тоолун тыва дылче очулдурган.

С. Сууцн-оолдуу-биле

Элик
(Үзүндү)

Ынчан кызыл хүн үези.

Кырган-ачазы хенертен чывыжаш дээш,
Шериг-оолду имней каапкан. Аъды база ку-
лаан сүүрертип, бажын көдүргөш, туруп ал-
ган. Өзен бажында дүк шет. Ооң кыдыын
куду элик шошкунгурлап бадып чыткан.
Оон тура дүшкөш, бир-ле чиктии кончуг эт-
кен. Ийи шокар эзириктер халчып келгөш,
иезиниң ийи чартыындан, тел хураганнар
дег, эме берген.

Шериг-оол алгыра берген:

— Ой, кырган-ачай! Көрөм, чаражын! Элик
оглу-биле кады чытпас чүве бе, кырган-
ачай? Чоп үстүндөн чааскаан бадып орду?

— Ийе, оглум. Хүндүс чытпас. А дүне кады хонар.

— Чоп?

— Араатаннардан чажылары ол-дур ийин.

— Эзириктер авазының чугаазын билир-дир аа, кырган-ачай?

— Ынчаар чаңчыктырып каар. Эртең чо-руурда, оолдарын чыттырар черинге эдертип эккээр. Оон даваннары-биле черни дирт-дирт кылдыр тепсенгилээр. Ол болза «дай-зын келди, дүрген чашты бериңер» дээни ол-дур. Оон боду хоюп ал-ла ыңай болур, оолдары хоруп чыдыптар.

Тел (хураганнар) — ийи хой эмип өскөн.

Сөзүглелди рольдар аайы-биле аянның ном-чуңар.

1. Элик чүге хүндүс оолдары-биле чытпа-зыл? **2.** Элик эзириктерни хүндүс чыдар кылдыр канчаар чаңчыктырып алыр-дыр? **3.** Шериг-оол бойдус-биле чоок болуп, бодун шын алыр кылдыр канчаар өөренип турар-дыр?

Элик, эзириктер деп сөстөрнүң орус дылче очулгаларын шын тыпкаш, кыдыраажыңга бижи.

Бойдуска чоок болуп, бодун шын алыры-биле кырган-ачаң, кырган-аваң азы ава-ачаң сени кан-дыг чүүлдерге өөреткенил, эштериңге база ажык-тыг болур чадавас, чугаалап бер.

БИСТИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИВИС

Төлевилелдин темазы: «Чайгы дыштанылга».

Кылыр чүүлдер:

Ажылчын бөлүктөргө чарлып алгаш, дараазында онаалгаларны кылыр:

- Чай, чайгы дыштанылга дугайында бижээн чогаалдарның номнарын делгелге кылыры-биле чыып кээр, оларның авторларының дугайында кыска медээлер кылчыыр.

- Чай, чайгы дыштанылга дугайында шүлүктөрни аянныг номчуур кылдыр белеткенип алыр, оларга чуруктар чуруур азы тааржыр чуруктарны тывар, азы боттары тырттырып эккээр.

- «Кайгамчыктыг чайгы дыштанылга» деп номнар делгелгезин кылгаш, чыгган материалдарында даянып, хана солун кылыр, аянныг номчулга мөөрейин эрттирер.

Бирги бөлүктүң делгелгеге сүмелээн номнарының аттарын, оларның авторлары-биле бижип алгаш, чайгы үеде номчуур.

2-ги класска шиңгээдип алып ужурлуг чечен чогаалдан билиглер

автор

авторлуг тоол

аяннажылга

басня

деңнелге

диалог

көгүдүг

кожаланчак аяннажылга

одуруг

оюн үдээн чугаа

строфа

төөгү чугаа

тоол

тоолчургу чугаа

тывызык

улустуң аас чогаалы

уруглар ыры

чергелешкек аяннажылга

чогаал

чогаалдың маадыры

чогаалчы

шүлүк

Чогаалчылар дугайында медээлер

САРЫГ-ООЛ Степан Агбанович 1908 чылдың ноябрь 17-де Өвүр кожууннуң Торгалыгга төрүттүнген. Чогаал ажылын 1934 чылда эгелээн. Ооң баштайгы «Саны-Мөге» деп шүлүглел болгаш шүлүктериниң ному 1947 чылда чырыкче үнген. Ооң «Аңгыроолдуң тоожузу» деп чогаалының баштайгы үндүрүлгези 1962 чылда болган. Уругларга «Бистиң малывыс» деп шүлүктериниң ному 1963 чылда чырыкче үнген. Ол өөредилге номнарының автору. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1945), Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы.

ПЮРБЮ Сергей Бакизович 1913 чылдың сентябрь 7-де Улуг-Хем кожууннуң Эжимге төрүттүнген. Чогаал ажылын 1933 чылда эгелээн. Ооң «Кызыл кош» деп шүлүктериниң ному 1943 чылда чырыкче үнген. Чогаалчы «Шынаппайның чугаалары» (1960), «Мерген бичиилер болгаш мелегей күчүтөннер» деп номнарны уругларга бараалгаткан. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1945).

САГАН-ООЛ Олег Карламович 1913 чылдың январь 1-де Чөөн-Хемчик кожууннуң Шемиге төрүттүнген. Чогаал ажылын 1938

чылда эгелээн. Ооң баштайгы чогаалдарының (шүлүктөр, чечен чугаалар, шиилер) чыындызы 1958 чылда чырыкче үнгөн. Ол уругларга «Эжишкилер», «Хураган» деп чечен чугааларны бижээн. О. Саган-оол П. Ершовтуң «Мөгенниг аътчыгаш» деп шүлүктээн тоолун очулдурган. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1945).

ЧАДАМБА Леонид Борандаевич 1918 чылдың март 18-те Тожу кожууннуң Хоң-Шөлгө төрүттүнгөн. Чогаал ажылын 1941 чылда эгелээн. Ооң «Аас-кежик» деп шүлүктөриниң ному 1952 чылда чырыкче үнгөн. Ол «Үжүглел», «Тыва дыл», «Төрээн чугаа» деп өөредилге номнарының баштайгы автору. Чогаалчының уругларга «Салгакчылар» деп шүлүктөриниң ному 1968 чылда парлаттынган. Л. Чадамба «Чимиттиң чимизи», «Бичии Лена», «Авай, ачай», «Оля», «Ивижилер оолдары» деп шүлүктөрни бижээн, ол ышкаш уругларга «Аян-чорук» (1980) деп тоожуну бижээн. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1945).

СҮРҮҢ-ООЛ Салим Сазыгович 1924 чылдың апрель 15-те Барыын-Хемчик кожууннуң Акка төрүттүнгөн. Чогаал ажылын 1946 чылда эгелээн. Ооң шүлүктөриниң «Баштайгы ном» деп чыындызы 1952 чылда чы-

рыкче үнген. Ол бичиилерге «Чайгы хүннер» (1963), «Чолаачының оглу» (1967) деп тоол болгаш чечен чугаалар номнарын парлаткан. С. Сүрүң-оол уругларга «Чанган куштар», «Мээң ачам» деп шүлүктөрүни база «Өрге биле Күске», «Дагаа биле Сайлык», «Эник биле Ыт» деп басняларны бижээн. ССРЭ-нің Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1962), Тываның улустуң чогаалчызы.

ХӨВЕҢМЕЙ Байкара Дамчаевич Бий-Хем кожууннуң Баян-Колга 1915 чылдың январь 20-де төрүттүнген. Ол тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи. Чогаал ажылын 1935 чылда эгелээн. Баштайгы чечен чугаазы 1934 чылда «Шын» солунга парлаттынган. Ооң уругларга бижээн «Өңүктөр-биле кады» (1955), «Улуглар биле уруглар» (1963), «Кым улугул?» (1995) деп номнары үнген. Б.Д. Хөвөңмей — Тываның бир дугаар журнализи болгаш типография өрүкчүзү. ССРЭ-нің Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1945), Тыва АССР-нің алдарлыг чогаалчызы.

СУВАКПИТ Олег Өдөрбеевич Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Дугайга 1926 чылдың май 9-та төрүттүнген. Чогаал ажылын 1942 чылда эгелээн. Баштайгы «Өөрүшкүнүң ыры» деп шүлүктөрүниң ному 1955 чылда

чырыкче үнген. Ол тыва уруглар чогаалының үндезилекчилериниң бирээзи. Уругларга «Бичии өңүктөргө» (1959), «Найырал» (1962), «Харым каш-тыр?» (1971) деп чогаалдар номнарын үндүргөн. Чогаалчының бичиилерге бижээн чечен чугаалары «Сылдысчыгаш», «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга, «Улуг-Хем» альманагына парлаттынып, сөөлүндө барып «Тывынгыр оол» (1965), «Чадаг-Ашак» (1975), «Дөстүнместер» деп номнар кылдыр парлаттынган. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

КЮНЗЕГЕШ Юрий Шойдакович 1927 чылдың октябрь 17-де Тожу кожууннуң Арбык деп черге төрүттүнгөн. Чогаал ажылын 1942 чылда эгелээн. «Ховунуң аялгалары» деп баштайгы ному 1952 чылда чырыкче үнгөн. Ол тыва, орус, алтай дылдарда үнгөн 18 шүлүктөр чыындызының автору. Ю. Кюнзегеш уругларга «Ийи харлыг кижиге», «Хараачыгай хоорайы», «Бичии капитан», «Акымның портфели», «Беш алышкы» деп шүлүктөрни бижээн. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1949), Тываның улустуң чогаалчызы.

КУДАЖЫ Кызыл-Эник Кыргысович 1929 чылдың декабрь 18-те Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Тал сумузунуң Чээнек деп черге тө-

рүттүнгөн. Чогаал ажылын 1948 чылдан эгелээн. «Баштайгы базым» деп бирги ному 1958 чылда чырыкче үнгөн. Уругларга бижээн чечен чугааларының «Өңүктөрдүн даңгыраа» деп ному 1962 чылда, а «Кым ажыктыгыл?» деп тоолу 1963 чылда парлаттынган. Ооң чогаалдары орус, моол, татар, хакас, якут дылдарже очулдуртунган. ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның улустуң чогаалчызы.

ТАНОВА Екатерина Туктуг-ооловна 1930 чылдың март 27-де Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксынга төрүттүнгөн. Чогаалчының уругларга бижээн баштайгы «Хараачыгай» деп шүлүү 1952 чылда «Сылдысчыгаш» солунга парлаттынган. Ооң бир дугаар «Дамырак» деп шүлүктөрдүн ному 1964 чылда чырыкче үнгөн. Ол уругларга «Ном», «Бичии чолаачы», «Чеченмаа», «Адар Маадыр» деп шүлүктөрдү бижээн. Бичиилерге чечен чугаалары «Ийи «2» деп ат-биле 1967 чылда парлаттынган. Е. Танова С. Михалковтуң, С. Маршактың, И. Тургеневтиң, Т. Шевченконун чогаалдарын тыва дылче очулдурган. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1981), Тываның улустуң чогаалчызы.

КЕЧИЛ-ООЛ Эжер-оол Дулушович 1934 чылдың декабрь 1-де Улуг-Хем кожууннуң Ак-Кожагар деп черге төрүттүнген. Чогаал ажылын 1953 чылда эгелээн. Чогаалчының баштайгы чечен чугаалары «Сылдысчыгаш» солунга парлаттынган. Ол «Чечектерим» (1967), «Экии, хүнүм» (2004) дээш, ниитизи-биле сес номнуң автору. А. Барто, С. Маршак, С. Баруздин, С. Есенин болгаш өскелерниң-даа шүлүктөрүн тыва дылче очулдурган. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

КАРА-КҮСКЕ Чооду Күнзекович 1936 чылдың май 5-те Тес-Хемниң Самагалдайга төрүттүнген. Чогаалчының баштайгы «Дамды» деп ному 1969 чылда чырыкче үнген. Ооң уругларга бижээн «Хүннээрек» (1974), «Соок доңар бе?» (1977), «Анайларым» (1986), «Карманымда чүү барыл?» (1996) деп номнары парлаттынган. Ол «Аьтка тураскаал» деп номну чыып тургускаш, 1995 чылда парлаткан. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ДАРЖАЙ Александр Александрович 1944 чылдың ноябрь 3-те Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы суурга төрүттүнген. Ооң чогаалчы салым-чаяаны, Кызылдың педагогика институтунга өөренип турда, илереп келген. Чогаалдарының, шүлүктөрүниң баштайгы «Төрээн

черим» деп ному 1972 чылда парлаттынган. Шүлүкчү, тоожучу, шиичи база очулдурукчу А. Даржай Тываның Улустуң чогаалчызы.

ШОЮН Александр Сан-оолович 1956 чылдың август 4-те Тес-Хем кожууннуң Берт-Даг суурга төрүттүнген. Чогаадыкчы намдары 1976 чылда «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган чечен чугаазы-биле эгелээн. Ол «Балыктар аштай бээр» деп чечен чугаалар номунуң автору, уругларга чечен чугаалардан аңгыда, өөредиглиг шиилерни бижип турар. ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ОНДАР Чаң-оол Дозур-оолович 1931 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Кара-Чыраа сумузунуң Суг-Аксы суурга төрүттүнген. Чогаалчының баштайгы шүлүү 1959 чылда «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган. Ол «Дүжүт шөлү», «Аржаан шөлү», «Каргыраа» деп номнарын чырыкче үндүрген. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ОНДАР Каң-оол Ирикпеевич 1941 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Үстүү-Ишкинниң Ак-Ойга төрүттүнген. Ол бүгү амыдыралын улус өөредилгезинге болгаш уруглар чогаалына бараалгадып келген башкы болгаш шүлүкчү. Бир дугаар шүлүү 1961 чылда «Ты-

ваның аныяктары» солунга парлаттынган. Ол «Яблоктун аян-чоруу» (1977), «Хөглүг чаштар» (1982), «Күске чылдың уруглары» (1986) деп номнарның автору.

КРЫЛОВ Иван Андреевич (1769—1844) — орус шүлүкчү, басня бижикчизи, очулдурукчу, императорнун Россия академиязының кежигүнү, академик. Ооң бижээн баснялары: «Белка», «Волк и Журавль», «Волк и Лисица», «Волк и Ягнёнок», «Ворона и Лисица», «Зеркало и Обезьяна», «Камень и Червяк», «Квартет», «Кот и Повар», «Кошка и Соловей».

ПУШКИН Александр Сергеевич (1799—1837) — сураглыг орус чогаалчы. Ол уругларга кайгамчыктыг тоолдарны бижээн: «Сказка о попе и о работнике его Балде» (1830), «Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне-лебеди» (1831), «Сказка о рыбаке и рыбке» (1833), «Сказка о мертвой царевне и семи богатырях» (1833), «Сказка о золотом петушке» (1834). Ооң «Балык болгаш балыкчы дугайында тоолун» тыва дылче А. Даржай очулдурган.

ПРИШВИН Михаил Михайлович (1873—1954) — орус совет чогаалчы, уругларга бойдуштуң каас-чараш чурумалдарының дугайында чогаалдар бижип чораан. Ооң чогаалдары: «Говорящий грач», «Звери-кормильцы», «Зелёный шум», «Кладовая солнца», «Лесные загадки», «Моим молодым друзьям», «О чем шепчутся раки», «Разговор птиц и зверей», «Школа в кустах» дээш оон-даа өске.

МАРШАК Самуил Яковлевич (1887—1964) — орус чогаалчы, очулдурукчу. Уругларга шүлүктөр, тоолдар болгаш шии чогаалдарын бижип чораан. ССРЭ-ниң каш дакпыр Күрүне шаңналының лауреады. Ол «Кошкин дом» (1922), «Двенадцать месяцев» (1943), «Умные вещи» (1964), «Сказка о глупом мышонке», «Отчего у месяца нет платья», «Где обедал воробей?» дээш оон-даа өске чогаалдарның автору.

БИАНКИ Виталий Валентинович (1894—1959) — совет чогаалчы, уругларга элээн хөй чогаалдарны бижээн: «Анюткина утка», «Где раки зимуют?», «Как муравьишка домой спешил», «Кто чем поёт?», «Лесные домишки», «Лесные разведчики», «Мышонок Пик», «Снежная книга», «Терентий-тетерев», «Чей нос лучше?» дээш оон-даа өске.

СКРЕБИЦКИЙ *Георгий Алексеевич* (1903—1964) — билдингир чогаалчы-натуралист, биология эртемнериниң кандидады. Ооң бижээн номнары: «Рассказы охотника» (1948), «Охотничьи тропы» (1949), «В лесу и на речке» (1952), «Наши заповедники» (1957), «От первых проталин до первой грозы» (1964), «У птенцов подрастают крылья» (1966).

ГАЙДАР *Аркадий Петрович* (шын фамилиязы — Голиков, 1904—1941) — совет уруглар чогаалчызы, хамааты дайынының болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи. Ооң уругларга бижээн чогаалдары: «Военная тайна» (1935), «Голубая чашка» (1936), «Судьба барабанщика», «Чук и Гек» (1939), «Тимур и его команда» (1940), «Сказка о Военной тайне, о Мальчише-Кибальчише и его твёрдом слове», «Горячий камень».

НОСОВ *Николай Николаевич* (1908—1976) — совет уруглар чогаалчызы, киносценарист. Ол шүлүк, чечен чугаа база шии чогаалдары бижип чораан. Ооң эң билдингир уругларга бижээн чогаалдары: «Незнайка учится», «Незнайка-путешественник», «Приключения Незнайки и его друзей», «Незнайка в Солнечном городе», «Незнайка на Луне», «Живая шляпа», «Мишкина каша» дээш оон-даа өске.

МИХАЛКОВ Сергей Владимирович (1913—2009) — совет болгаш орус чогаалчы, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде дайынчы корреспондент, РФ-тиң ыдык ырызының автору. Ооң уругларга бижээн чогаалдары: «Дядя Стёпа», «Мы с приятелем», «Будь человеком», «Разговор с сыном», «Слова и буквы», «Я тоже был маленьким». Ол элээн хөй мультфильмнерниң сценарийин бижээн, чижээ, «В Африке жарко» (1936), «Дядя Стёпа – милиционер» (1964), «Сказки для больших и маленьких» (1967), «Мама» (1972), «Зайка-зазнайка» (1976), «Жадный богач» (1980), «Как старик корову продавал» (1980).

БАРУЗДИН Сергей Алексеевич (1926—1991) — орус совет чогаалчы, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, бичии болгаш элээди уругларга чогаалдар бижип чораан: «Алёшка из нашего дома», «Вежливый бычок», «Необычный почтальон», «Сложное поручение», «Рави и Шаши», «Как Снежок в Индию попал», «Светлана — наша Сейдеш», «Сказка о трамвае» дээш оон-даа өске.

Тывызыктарның харыылары

- 1) Карак, (ар. 89).
- 2) Эриннер, (ар. 89).
- 3) Буттар, (ар. 90).
- 4) Баш (ийи карак, ийи кулак, думчук-туң ийи ыдц, аас), (ар. 90).
- 5) Өгнүң хана-карактары, (ар. 90).
- 6) Эжик, (ар. 90).
- 7) Кажык, (ар. 90).
- 8) Ожук буду, (ар. 90).
- 9) Хөөлүг сава, (ар. 90).
- 10) Хар, (ар. 90).
- 11) Хүн, (ар. 90).
- 12) Диңмирээшкин, (ар. 90).
- 13) Соок, (ар. 90).
- 14) Чылдың дөрт үези: час, чай, кцс, кыш, (ар. 90).
- 15) Чыл, ооң он ийи айы, (ар. 90).
- 16) Кызыл-кат, (ар. 90).
- 17) Честек-кат, (ар. 91).
- 18) Көк-кат, (ар. 91).
- 19) Чодураа, (ар. 91).
- 20) Тараа, (ар. 91).
- 21) Артыш, (ар. 91).
- 22) Тарымал тоорук, (ар. 91).
- 23) Ай, (ар. 91).
- 24) Аът, (ар. 91).

- 25) Сыын, (ар. 91).
- 26) Ыт, (ар. 91).
- 27) Кодан, (ар. 91).
- 28) Шокар инек, (ар. 92).
- 29) Өшкү, (ар. 92).
- 30) Дилги, (ар. 92).

©ГБНУ МО РТ ИРҢШ

ДОПЧУЗУ

Экии, Литературлуг номчулга!

Календарьның бирги хүнү. <i>С. Маршак</i>	4
Ном. <i>С. Сарыг-оол</i>	5
Үжүк дою. <i>К. Ондар</i>	6

Өөренип өөрөн

Арыг-силиг, чараш бижиир. <i>Ч. Кара-Күске</i> .9	
Өөреникчээ. <i>С. Сарыг-оол</i>	12
Школачы билип алзын. <i>С. Маршак</i>	13
Ногаан, көк болгаш кызыл карандаштар. <i>К.-Э. Кудажы</i>	15
Берге бодалга. <i>С. Баруздин</i>	17
Бистиң төлевилеливис. «Эртем чокта — эртен база дүн»	18

Чылдың үелери. Тодуг-догаа күзүмейни

Күскү хову. <i>Б. Хөвөңмей</i>	19
Күс. <i>Г. Скребицкийни-биле</i>	20
Сыйтылаа күске. <i>В. Бианки</i>	22

Улустуң аас чогаалы. Тоолдар

Дилги биле Ала-Сааскан. <i>Тыва улустуң тоолу</i>	25
Инек-Сокпа. <i>Тыва улустуң тоолу</i>	31
Хунажык анай.	35
Чаан биле Күске. <i>Тыва улустуң тоолу</i>	38
Ийи күске. <i>Тыва улустуң тоолу</i>	41
Бора-Шиижек. <i>С. Пюрбю</i>	43
Селбер Койгунак. <i>А. Шоюн</i>	46
Ыылааш-Сээк. <i>К. Чуковский</i>	50
Коданның аян-чоруу. <i>Г. Скребицкий</i>	51

Чылдың үелери. Аккыр харлыг кыжым

Кышкы ыржыгаш. <i>Е. Танова</i>	56
Харжыгаш. <i>К. Ондар</i>	57
Чаа чылдың йөрээли. <i>Ч. Ондар</i>	59
Чаа чылда. <i>С. Михалков</i>	61

Тос чүзүн малымайны

Бызаа. <i>С. Сарыг-оол</i>	63
Бодаган. <i>С. Сарыг-оол</i>	64
Кулун. <i>С. Сарыг-оол</i>	66
Халбыңмай. <i>С. Сарыг-оол</i>	67
Анай. <i>С. Сарыг-оол</i>	68
Анайжыгаш. <i>К.-Э. Кудажы</i>	69
Анайларым. <i>Ч. Кара-Күске</i>	70
Үзер хуна. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	72

Бистиң төлөвилеливис. «Тос чүзүн малымай-ны».

Арыг-шевер — кадыкшылдың үндезини

Арыг-шевер. <i>Л. Чадамба</i>	74
Чунар херек. <i>К. Чуковский</i>	75
Былчак хавактыг Федя. <i>Н. Носов</i>	76

Улус аразындан ие караа чымчак

Март сези. <i>Л. Чадамба</i>	79
Ава. <i>А. Даржай</i>	80

Чылдың үелери. Хөглүг чазым

Чаагай час. <i>С. Сарыг-оол</i>	82
Час келди. <i>С. Пюрбю</i>	84
Бяштарның байырлалы. <i>В. Бианки</i>	85
Үш час. <i>В. Бианки</i>	86

Улустуң аас чогаалының биче хевирлери

Тывызыым — дытта, тоолум — дошта	89
Тывызыктажырының чуруму	92
Тып көрүңерем, уруглар. <i>А. Шоюн</i>	93
Тывар сен бе? <i>О. Сувакпит</i>	95
Кым-дыр мен? <i>Л. Чадамба</i>	97
Көгүдүглер	98
Уругларның ырлары	99
Бистиң төлөвилеливис. Тывызыктар болгаш үлегер домактарда саннар.....	101

Бистиң бичии өднүктөрү

Койгунак. Ю. Кюнзегеш	102
Кушкаш. А. Пушкин	103
Шиижек оглу. О. Сувакпит	104
Чараа-чечен. М. Пришвин	107
Дилгиниң чеми. М. Пришвин	109

Төөгү болгаш тоолчургу чугаалар

Мечи сылдыс. Төөгү чугаа	111
Инек бүүрээ. Тоолчургу чугаа	113

Эштигде — хөглүг, эштигде — күштүг

Куу, Рак болгаш Шортан. Басня. И. Крылов...	114
Адазы болгаш оолдары. Басня. Л. Толстой .	115
Айбааңгы. Басня. О. Сувакпит	116

Ойнаксанчыг оюннарым

Ойнап чору. К. Ондар	118
Матпаадыр	119
Матпаадыр	120

Кижиге болуру чажындан

Хөөкүй хөкпештер ужун мегелепкеним. Е. Танова	121
Тимур болгаш ооң командазы. А. Гайдар..	124

Өске чоннарның аас чогаалы

Эң эки белек. <i>Узбек улустуң тоолу</i>	126
Үш угбашкы. <i>Татар улустуң тоолу</i>	128

Чонум чаагай ёзу-чаңчылдары

Аңчының чугаазы. <i>О. Саган-оол</i>	132

Чылдың үелери. Чараш чайым

Чечектерим. <i>Э. Кечил-оол</i>	135
Диинң оглу. <i>С. Суруң-оол</i>	136
Элик. <i>С. Суруң-оол</i>	138

Бистиң төлевилеливис.

«Чайгы дыштанылга»	140
2-ги класска шингээдиң алыр ужурлуг чечен чогаалдан билиглер	140
Капсырылга. Чогаалчылар дугайында медээлер	142
Тывызыктарның харыылары	153

Учебное издание

КАРА-ООЛ Любовь Салчаковна

ЛИТЕРАТУРНОЕ ЧТЕНИЕ

2 класс

**Учебник
для общеобразовательных организаций**

На тувинском языке

Редактор и техническое редактирование *О.М. Баир*

Художник *Н.К. Шалык*

Компьютерная верстка и дизайн *Л.Д. Донгак*

Корректоры *У.Г. Домур-оол, А.А. Кужугет*

Подписано в печать 17.09. 2020. Формат 70x100 ¹/₁₆.

Бумага офсетная. Печать офсетная.

Гарнитура школьная. Физ. печ. л. 10,0. Уч.-изд. л. 8,02.

Тираж экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства
образования и науки Республики Тыва «Институт
развития национальной школы»,
667011, г. Кызыл, ул. Калинина 1 «б».

Издано в ООО Издательство «Офсет»,
660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.